

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

श्री भुवनभानुसूत्रि जन्मशताब्दीये नवलुं नजराणु - १२

श्रीसिद्धसेनदिवकरसूरि-कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिकृतस्तुति-
रहस्यानुवादरूपा

स्तवोपनिषद्

⊗ संशोधनम् - नवसर्जनम् - गुर्जरानुवादः - सम्पादनम् ⊗

वैराग्यदेशनादक्ष-आचार्यदेवश्रीमद्विजयहेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्य-
आचार्यदेवश्रीमद्विजयकल्याणबोधिसूरीश्वराः

प्रभु !

तने जेईने जे गांडो नथी थयो,

तेने हुं डाह्यो तो नथी कहेतो,

भाएअस कहेवा पण तैयार नथी.

श्रीसिद्धसेनदिवकरसूत्रि तथा कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यरचित
अद्भुत स्तुतिओना रहस्यो

⊗ प्रकाशक ⊗

श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट

- पुस्तकनुं नाम : स्तवोपनिषद्.
- मूण ग्रंथ : अेकवीश द्वात्रिंशिका पैकी प्रथम पांच द्वात्रिंशिका तथा अयोगव्यच्छेदद्वात्रिंशिकाना यूंटेला श्लोको.
- मूण ग्रंथकार : श्रुतकेवली मडातार्किक मडास्तुतिकार प.पू. आचार्यदेव श्रीसिद्धसेनदिवकरसूरि मडाराज तथा कलिकाल-सर्वज्ञ सरस्वतीप्रसादपात्र कुमारपालभूपालप्रतिबोधक प.पू. आचार्यदेव श्रीडेभयन्द्रसूरि मडाराज.
- नवनिर्मित संस्कृत रडस्यानुवाद : स्तवोपनिषद्.
- मूण ग्रंथनुं उस्तादर्शो द्वारा संशोधन + संस्कृत रडस्यानुवाद नवसर्जन + भावानुवाद + संपादन : प.पू.वैराग्यदेशनादक्ष आचार्यदेव श्रीमद्विजय डेभयन्द्रसूरीश्वरज्ज मडाराजना शिष्य प.पू. आचार्यदेव श्रीमद्विजय कल्याणबोधिसूरीश्वरज्ज मडाराज.
- विषय : प्रभुस्तुति.
- विशेषता : प्रयदित स्तुतिओ-स्तवनो करता अत्यंत विशिष्ट भावाभिव्यक्ति, प्रत्येक आत्मप्रदेशोने जंकृत करी देता शब्दो, जेम द्रव्यपूजांमां उत्कृष्ट द्रव्योथी अपूर्व अपूर्व लक्षितभाव जगे छे, तेम भावपूजांमां पण अपूर्व अपूर्व भावोल्लास जगाडवा माटेनी अेक उत्कृष्ट सामग्री.
- प्रकाशक : श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट, मुंबई
- पठनपाठनना अधिकारी : गीतार्थगुरु अनुज्ञात आत्मा
- आवृत्ति : प्रथम, प्रकाशन वर्ष-वि.सं.२०६६, वी.सं.२५३६, ई.स.२०१०
- © श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट
प्रस्तुत ग्रंथना कोई पण अंशानो उपयोग करतां पूर्वे लेभक अने प्रकाशकनी लेभित मंजूरी जरूरी छे.
आ ग्रंथ ज्ञानद्रव्यमांथी प्रकाशित थयो डोवाथी गृहस्थोअे तेनी मालिकी करवी डोय, तो तेनुं मूल्य ज्ञानभातामां अर्पण करवुं.
- मुद्रक : श्री पार्थ कोभ्युटर्स, अमदावाद. फोन : ०७८-२५४६०२८५

...સ્તોષ્યે યતીન્દ્રં જિનવર્ધમાનમ્

ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થાઃ :- આવી વાણીથી કલિકાલ સર્વજ્ઞે પણ જેમની મુક્તમને અનુમોદના કરી છે...

જેમની સ્તુતિઓ પરથી તેમને પોતાને સ્તુતિ રચનાની પ્રેરણા મળી, અને તેમણે તે સ્તુતિઓમાં નમ્ર અને નિખાલસભાવે જણાવ્યું કે 'દિવાકરજી તો યૂથાધિપતિ ગજરાજ જેવા છે અને હું તો લથડિયા ખાતા તેના બચ્ચા જેવો છું.' સિદ્ધહેમવ્યાકરણમાં અનુ સિદ્ધસેનં કવચઃ - આ વચનથી તેમણે કહ્યું કે- દિવાકરજી સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિ છે.

એવી તેમના કવિત્વની પરિમલ પ્રસરાવતી સ્તુતિઓ કઈ હશે, તે ખોળવા તેમની ઉપલબ્ધ થતી કૃતિઓનો વિચાર કરીએ. એ છે સન્મતિતર્ક, બ્યાયાવતાર, કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર અને એકવીશ[□] દ્વાત્રિંશિકા. આ કૃતિઓ પર દષ્ટિપાત કરતા લાગે છે કે એ સ્તુતિઓ પ્રથમ પાંચ દ્વાત્રિંશિકાઓની હોવી જોઈએ.

એ પાંચ દ્વાત્રિંશિકા તથા કલિકાલસર્વજ્ઞકૃત અયોગ દ્વાત્રિંશિકામાંથી કેટલીક અદ્ભુત સ્તુતિઓ અહીં પ્રસ્તુત થઈ રહી છે. પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ-સ્તવનો કરતાં કો'ક નવી જ ભાવાભિવ્યક્તિ આ સ્તુતિઓમાં છે.

પદલાલિત્ય, અલંકારો, અનુપ્રાસો, મધુરતા, અર્થગાંભીર્ય ઈત્યાદિ આંખે ઉડીને વળગે તેવી આ સ્તુતિઓની વિશેષતાઓ છે. પરમાત્મા પાસે આ સ્તુતિઓ લલકારતા અપૂર્વ ભાવોલ્લસો જાગ્યા વિના રહેતા નથી.

અધ્યાત્મસારમાં મહોપાધ્યાયજીએ 'સ્તુતિ' પર પ્રકાશ પાડતા કહ્યું છે કે શરીર, લાવણ્ય, સમવસરણ પ્રાતિહાર્ય વગેરેના વર્ણનથી કરાતી સ્તુતિ વ્યવહારસ્તુતિ છે - ગૌણ છે. જ્યારે પ્રભુના જ્ઞાનાદિ

□. સિદ્ધસેની બગીચીઓના પરિચય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

ગુણોની સ્તુતિ નિશ્ચય સ્તુતિ છે - મુખ્ય છે.^૧ આ સ્તુતિઓમાં વ્યવહાર-નિશ્ચય બંને નયો સમાવિષ્ટ છે.

તેમાં જ્ઞાનવિષયક સ્તુતિમાં યથાર્થદેશનાના વર્ણનમાં આનુષંગિક રીતે પરદર્શનોની અચાર્યતાનું વર્ણન પણ આવી જાય. જેમ કે કોઈની ક્ષમાના ગુણાનુવાદ કરવા હોય તો ફરજિયાતપણે બીજાના ક્રોધનું વર્ણન કરવું જ પડે. પણ એમાં નિંદાનો આશય નથી હોતો. એવો બ્યાય પણ છે કે - ન હિ નિન્દા નિન્દિતું પ્રવર્તતે, અપિ તુ વિધેયં સ્તોતુમ્ । માટે આવા સ્થળે નિંદાની શંકા ન કરવી.

બીજી વાત છે સંબોધનની. ભગવાન માટે તું - આપ બંને જોવા મળશે. ક્યાંક તો એક જ સ્તુતિમાં બંને જોવા મળશે. હજી એક વિશેષતા - પ્રભુ માટે 'તું' અને પોતાના માટે 'અમે' નો પ્રયોગ પણ દેખાય છે. પહેલી નજરે તો આ કવિની ભૂલ લાગે.

મહાકવિ ધનપાલે પણ ઋષભ પંચાશિકામાં 'તું અમારું કલ્યાણ કર' આવો પ્રયોગ કર્યો છે. ટીકાકારે શંકા ઉઠાવી - 'ઔચિત્યમાં નિપુણ એવા પણ ધનપાલ કવિએ આવો પ્રયોગ કેમ કર્યો ?' પછી પોતે જ સમાધાન કરતા કહ્યું છે - 'બધા પરમાત્મા તો સમાન ગુણોવાળા હોવાથી એક છે. જીવો અનેક ભેદવાળા છે. વળી કવિ ધનપાલ સ્વાર્થી નથી કે પોતાના એકલાનું કલ્યાણ માંગે. માટે પ્રભુ માટે એકવચન અને પોતે + સર્વ સંસારી જીવો માટે બહુવચન પ્રયોગ કર્યો છે.'

આ સિવાય, બહુ પ્રેમ હોય તો ય 'તું' પ્રયોગ કરાય છે. પોતાના માટે બહુવચન પ્રયોગ કરવો એવી નીતિ પણ છે. અનુવાદમાં ય તું, તમે, આપ બધું જોવા મળશે, તેનો ખુલાસો પણ આની સાથે જ આવી જાય છે. વળી પ્રભુ સાથેના મુક્ત વાર્તાલાપમાં જે સમયે જે નીકળ્યું એમાં સુધારા કરવાની જાણી જોઈને ઉપેક્ષા કરી છે.

૧. અધ્યાત્મસાર ॥ ૧૮-૧૨૪,૧૨૫ ॥.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તથા પરમોપકારી ગુરુદેવશ્રી હેમચન્દ્ર-
સૂરીશ્વરજી મહારાજની અસીમ કૃપાથી આ સર્જન સંપન્ન થઈ શક્યું
છે. ઉપયુક્ત હસ્તપ્રતિઓની સંરક્ષક સંસ્થાઓનો હું આભાર માનું
છું. તથા જેમના સૌજન્યથી એ પ્રતિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકી છે એવા
પ.પૂ.બહુશ્રુત મુનિરાજશ્રી જમ્બૂવિજયજી મ.સા., વિદ્વદ્વર્ય આચાર્યદેવ-
શ્રીમદ્વિજય મુનિચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પૂ. મુનિરાજશ્રી કૃપાબિન્દુ-
વિજયજી મ.સા. તથા પંડિતવર્યશ્રી જિતેન્દ્રભાઈ બી. શાહનો પણ હું
આભારી છું. પ્રસ્તુત સર્જનના પ્રુફ વાંચન, હસ્તપ્રતિઓ પરથી
પાઠાન્તરનોંધ આદિ અનેક કાર્યોમાં મુનિરાજશ્રી રાજપ્રેમવિજયજી
સહાયક બન્યા છે. શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ - વિમલભાઈની કુશળતાથી
આ શબ્દદેહ સોહામણો બન્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રબંધના સદુપયોગ દ્વારા
પ્રભુભક્તિના માધ્યમે આત્માની પરમાત્મા તરફ પ્રગતિ થાય એ
શુભાભિલાષા સહ જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

- પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો ચરણકિંકર
વિજય કલ્યાણબોધિસૂરિ

અથ

સ્તવોપનિષદ્

માં સ્તોતુમભ્યુદ્યતોઽસિ, કિન્ત્વહં કિમપિ ન દદામિ, પરેણ તુ
સ્વમાંસમપિ દક્ષમિત્યૂચાનમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

કૃપાં વહન્તઃ કૃપણેષુ જન્તુષુ,

સ્વમાંસદાનેષ્વપિ મુક્તચેતસઃ ।

ત્વદીયમપ્રાપ્ય કૃતાર્થકૌશલં,

સ્વતઃ કૃપાં સઙ્ગનયન્ત્યમેધસઃ ॥૧૭-૭॥

હે ભગવન્ ! સુગતસદૃશાઃ ક્ષુદ્રેષુ જીવેષુ કરુણાં કૃતવન્તઃ,
બુભુક્ષિતસિંહાય સ્વશરીરમાંસમપિ દાનશૂરતયા મનઃપ્રતિબન્ધં વિનૈવ
તૈર્દક્ષમિતિ । કિન્તુ વિશ્વકલ્યાણકરત્વેન કૃતકૃત્યં ભવદીયં નૈપુણ્યં

વત્સ ! મારી સ્તુતિ કરવા તું સજ્જ થયો છે, પણ હું તો
કોઈને કાંઈ આપતો નથી. બીજાએ તો પોતાના શરીરનું માંસ પણ
આપી દીધું હતું, જાણે ભગવાન આમ કહી રહ્યા હોય, તેમ અહીં
એનો જવાબ આપતા કહે છે -

મારા નાથ ! બુદ્ધ જેવાઓએ બિચારા જીવો પર કરુણા કરી
હતી, ભૂખ્યા સિંહને પોતાના શરીરનું માંસ ધરી દીધું હતું, એમાં
તેમને કોઈ ખચકાટ નહીં થયો હોય, પોતાને દાનવીર ને દયાળુ
માનતા હશે.

૧. ક, ખ - કૃપા । ૨. ખ- યત્ય ।

તૈર્ન પ્રાપ્તમ્ । અતસ્તે સ્વપરકરુણાફલાનભિજ્ઞાઃ સ્વાં પ્રત્યેવાસ્માસુ
કરુણામુત્પાદયન્તિ ।

સ્વશરીરસ્થકૃમિકૃપા ન કૃતા, સિંહકૃપાઽપિ નિરનુબન્ધત્વેન
નિર્વિવેકા, કિલ કૃપાલવો વયમિતિ સ્મયઃ - ઇતિ ત્રિતયાદશુભવીજાન્નૈતે
દયાલવઃ, અપિ તુ દયાપાત્રાણિ । ત્રિતયં ચ તત્ ત્વદીયનૈપુણ્યાધિગમ-
વિરહાદિતિ તન્નૈપુણ્યમેવાસ્માકમસ્તુ કિં પરેણેતિ ભાવઃ ।

પરવાદિનોઽપિ નિપુણમતયોઽત્યન્તમભિયુક્તા ભવન્તીતિ કો મય્યેવ
પક્ષપાત ઇતિ પૃચ્છન્તમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

પણ પ્રભુ ! સમગ્ર વિશ્વનું કલ્યાણ કરવા દ્વારા કૃતકૃત્ય એવી
આપના જેવી કુશળતા એમને મળી ન હતી. માટે ત્વ-પર પ્રત્યે
કરુણા કેવી રીતે કરાય, એનો શું લાભ થવો જોઈએ, એની તેમને
જાણ જ ન હતી. માટે ઉલ્ટી અમને એમના પ્રત્યે કરુણા ઉભરાય
છે. એક તો પોતાના શરીરમાં કૃમિજીવો હતા એની કરુણા ન કરી.
સિંહ પ્રત્યેની કરુણા હોવા છતાં સિંહને કોઈ સાનુબંધ લાભ ન
થવાથી તે કરુણા વિવેકહીન હતી અને પાછું પોતે દયાળુ છે આવું
માનવું. આ ત્રિપુટી તેમનું અશુભ કરનારી છે માટે વાસ્તવમાં તેઓ
દયાળુ નહીં, પણ દયાપાત્ર છે. એ અશુભ ત્રિપુટી પણ આપની
કુશળતાની પ્રાપ્તિના અભાવે જ હતી. માટે અમે તો એ કુશળતા જ
માંગીએ છે.

વત્સ ! નિપુણતા તો પરદર્શનના વાદીઓમાં પણ હોય છે,
તેઓ પણ ઘણો પુરુષાર્થ કરતાં હોય છે. તો પછી મારામાં જ
પક્ષપાત રાખવાનું શું કારણ છે ? જાણે ભગવાને આવો પ્રશ્ન કર્યો
હોય, તેમ એનો જવાબ આપતા કહે છે -

સમૃદ્ધપત્રા અપિ સચ્છિખણ્ડિનો,
 યથા ન ગચ્છન્તિ ગતં ગરુત્મતઃ।
 સુનિશ્ચિંતજ્ઞેયવિનિશ્ચયાસ્તથા,
 ન તે મતં યાતુમલં પ્રવાદિનઃ।।૧-૧૨।।

હે ભગવન્ ! વર્ણાદિસમ્પત્સમન્વિતા અપિ મનોહરા મયૂરા યથા તાક્ષર્યસ્ય ગતિં નૈવ પ્રાપ્નુવન્તિ, તથૈવ પ્રાકૃતગમ્યપદાર્થાનાં વિશેષેણ નિશ્ચયં કૃતવન્તઃ, તન્નિશ્ચયસ્યાપિ બાઢં નિશ્ચયં કૃતવન્તઃ પરદર્શ-
 નિનસ્ત્વન્નિરૂપિતં યુક્તિયુક્તં તત્ત્વં પ્રાપ્તું નૈવ શક્નુવન્તિ।

સ્યાદેતત્, અસ્યાપિ તત્પ્રાપ્તિસ્સ્યાદ્યદિ માં સર્વજ્ઞતયા પ્રતિપદ્યતે, કિન્તુ મત્સ્વરૂપજ્ઞાપકલિઙ્ગાદર્શનેન નાસૌ મામઙ્ગીકરોતિ, કોઽસ્ય દોષ ઇતિ પર્યનુયોગપરમિવ ભગવન્તં પ્રતિવક્તિ-

હે ભગવાન ! મોરના પીંછા સરસ મજાના રંગબેરંગી હોય છે, બીજા પંખીઓ કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. એ મોર પાછો યુવાન, નીરોગી ને તગડો હોય અને ઉડવામાં બધી શક્તિ લગાવી દે તો ય જેમ ગરુડની ગતિને ન જ પહોંચી શકે.

એ રીતે છબ્રત્થ સમજી શકે એવા પદાર્થોનો વિશેષ નિશ્ચય કરનારા, એ નિશ્ચયનો પણ નિશ્ચય કરનારા પરદર્શનીઓ આપે જેનું નિરૂપણ કર્યું છે એવા યુક્તિયુક્ત તત્ત્વને પામવા અસમર્થ જ છે.

વત્સ ! પરદર્શનીને પણ તત્ત્વ મળી શકે, શરત એટલી જ છે કે સર્વજ્ઞરૂપે મારો સ્વીકાર કરે. પણ ‘હું સર્વજ્ઞ છું’ આવું એને ખબર પડે એવું મારામાં કાંઈ હોવું જોઈએ ને ? એવું ઓળખચિહ્ન ન મળવાથી એ મને સ્વીકારતો નથી. એમાં એનો શું દોષ છે ? ભગવાને જાણે આવો પ્રશ્ન કર્યો હોય, તેમ તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે -

ભગવાન ! આપનો દેહ કામાદિના વિકારથી રહિત છે, તેથી

૧. ખ - શ્ચિતે। ૨. ક, ખ - ગતં।

વપુઃ સ્વભાવસ્થમરક્તશોણિતં,
 પરાનુકમ્પાસંફલં ચ ભાષિતમ્।
 ન યસ્ય સર્વજ્ઞવિનિશ્ચયં ત્વયિ,
 દ્વયં કરોત્યેતદસૌ ન માનુષઃ।।૧-૧૪।।

હે ભગવન્ ! કામાદિવિકારવિમુક્તોઽયં ભવતો દેહઃ, અત એવ સ્વભાવવ્યવસ્થિતઃ, રક્તમપિ ભવતઃ શુભ્રવર્ણમ્, એષા શરીરસમ્પત્, ઉપલક્ષણં ચૈતદષ્ટોત્તરસહસ્રલક્ષણાદેઃ। તથા વાગપિ પરેષુ કરુણાફલ-
 યોગક્ષેમકરત્વેન સફલા, એષા ચ વચનસમ્પત્, ઉપલક્ષણં ચૈતદપિ સંસ્કારવત્ત્વાદિગુણાનામ્।

દ્વયમેતદ્વસ્ય ‘ભવાનેવ સર્વજ્ઞ’ ઇતિ વિનિશ્ચયં નોત્પાદયતિ, સ મનુષ્ય એવ ન, અપિ તુ શૂઙ્ગપુચ્છભ્રષ્ટપશુઃ, નિર્વિવેકતાસાદૃશ્યાદિતિ।
 સ્વભાવમાં વ્યવસ્થિત છે. આપનું રક્ત પણ શુભ્ર વર્ણનું છે. આ છે આપની શરીરસંપત્તિ. આ ૧૦૦૮ લક્ષણો વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે. તથા આપની વાણી પણ આપની કરુણાને સફળ બનાવે છે. ભવ્યલોકનું યોગ-ક્ષેમ કરે છે. આ છે વચનસંપત્તિ. આ પણ સસંસ્કારતા વગેરે ૩૫ ગુણોનું ઉપલક્ષણ છે.

આ બંને વસ્તુ જેને ‘આપ જ સર્વજ્ઞ છો’ એવો મક્કમ નિશ્ચય નથી કરાવતી, આપના આ બે પાસા જોવાથી જેને આપની સર્વજ્ઞતાનું જ્ઞાન નથી થતું, એ તો મનુષ્ય જ નથી, પણ પૂંછડી ને શિંગડા વિનાનો પશુ જ છે. જેમ પશુમાં વિવેક નથી. તેમ એનામાં પણ નથી. આમ આપનું આ પ્રગટ ઓળખચિહ્ન જોઈને ય આપને સર્વજ્ઞ ન માને તેમાં પરદર્શનીનો જ દોષ છે.

૧. ક-ખ - સક। ૨. સર્વજ્ઞ વિનિશ્ચયસ્ત્વયિ - ઇતિ મુદ્રિતપાઠઃ। ૩. ખ - કરોતદ।

૪. ક - નુ।

અથાઽસ્તુ મમ ગુણજ્યેષ્ઠતા, કિન્ત્વપુનરાવૃત્તિપદસ્થોઽકિઞ્ચિત્કરો
ભવતામિતિ બ્રુવાણમિવ ભગવન્તમાહ-

નયપ્રસન્નગાપરિમેયવિસ્તરૈ-

રનેકભઙ્ગાભિગમાર્થપેશલૈઃ ।

અકૃત્રિમસ્વાદુપદૈર્જનં જનં,

જિનેન્દ્ર ! સાક્ષાદિવ પાસિ ભાષિતૈઃ ॥૧૭-૧૮॥

હે જિનેન્દ્ર ! નૈગમાદિસપ્તનયાનાં પ્રકૃષ્ટઃ સઙ્ગસ્ત્વદીયવાઙ્મયે
વિદ્યતે, તેનાસ્ય વિસ્તારઃ પરિમાતુમશક્યઃ । અનેકભઙ્ગીભિરેવાયમભિતો
જ્ઞાતું શક્યતે, અત એવ તાદૃશૈરર્થવિશેષૈરતીવ મનોજ્ઞઃ ।

ચાલો ભલે હું ગુણોથી શ્રેષ્ઠ હોઉં, પણ હું તો મોક્ષે જતો રહ્યો.
હવે કદી પાછો નથી આવવાનો, તો પછી તમને મારાથી શું લાભ ?
જાણે ભગવાને આવી વાત કહી હોય તેમ તેનો પ્રત્યુત્તર આપતા
કહે છે -

હે ભગવાન ! આપની વાણીમાં નૈગમ વગેરે સાત નયોનો
ઉત્કૃષ્ટ સંગ દેખાઈ રહ્યો છે. એક જ વાક્યને અનેક દૃષ્ટિકોણથી
જોવામાં આવે છે. માટે આપની વાણીનો વિસ્તાર માપવો શક્ય
નથી. એને તો અનેક પ્રકારની અપેક્ષાઓથી જ બરાબર સમજી
શકાય. એકે એક સૂત્રોના અનંત અર્થો થાય છે, આવા અર્થોથી
આપની વાણી ખૂબ મનોહર છે.

આપ પ્રત્યેક ભવ્ય જીવનું આવા સ્વભાવમધુર વચનોથી રક્ષણ
કરો છો. દૂધમાં તો સાકર નાંખીએ તો મીઠું થાય. આપનું વચન તો
સ્વાભાવિક માધુર્ય ધરાવે છે. એનું પાન કરીને ભવ્ય જીવો નરકાદિ
દુઃખોથી ઉગરી જાય છે. આમ કઠિંકાળમાં પણ વચન દ્વારા તમે જ

સ્વભાવમધુરૈરેતૈર્વચનૈસ્ત્વમેવ સાક્ષાદિવ પ્રતિભવ્યજનં પાસિ । एवं
દુઃષમાયામપિ વચનમિષેણ ત્વમેવાસ્માકં ભવરક્ષસો રક્ષક इति नाकिञ्चि-
ત્કરः, अपि तु शिवङ्करः ।

સ્યાદેતત્, શિવપ્રભૃતિભિરપિ હિમાલયાદૌ ધ્યાનં તપશ્ચ કૃતમિતિ
શ્રૂયતે, તતઃ કો મમાતિશય इति प्रश्नकमिव भगवन्तं प्रतिवक्ति-

न रागनिर्भर्त्सनयन्त्रमीदृशं,

त्वदन्यदृग्भिश्चलितं विगाहितम् ।

यथेयमन्तःकरणोपयुક્ता,

बहिश्च चित्रं कलिलासनं तपः ॥૧૭-૨૪॥

હે યોગીન્દ્ર ! યથા તવ મનસઃ સતતમપ્રમત્તા, વપુષ્શ્ચાનેકપ્રકારં
પાપનિર્નાશનં તપઃ, દ્વિતયમપ્યેતદ્ રાગાદિરિપુસંહારકરણપ્રવળયન્ત્રસદૃશમ્ ।
ત્વયા સ્વજીવને સમ્યગાચરિતમેતત્ પરદર્શનિભિસ્તુ જ્ઞાતમપિ ન, इति
अमने संसारराक्षसथी जयावो छे. आम आप अकिंचित्कर-निरुपयोगी
नथी. पण कल्याणकर छे.॥१७-१८॥

જુઓ, શંકર જેવાઓએ પણ હિમાલય વગેરેમાં તપસ્યા કરી
હતી એવું સંભળાય છે તો પછી મારી જ મોટાઈ છે, એવું ક્યાં રહ્યું ?
ભગવાને જાણે આવો તર્ક કર્યો હોય તેમ એનું સમાધાન કરે છે-

મારા નાથ ! જેવી તારા મનની સતત અપ્રમત્તા છે અને
શરીરમાં અનેક પ્રકારનો પાપનો વિનાશ કરનારો તપ છે, આ બંને
વસ્તુ રાગ વગેરે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા યંત્ર જેવી છે. એ બંનેનું
આપે આપના જીવનમાં સમ્યક્ આચરણ કર્યું હતું. પણ પરદર્શનીઓએ
તો એ અપ્રતિમ અપ્રમાદભાવ અને અદ્ભુત તપને જાણ્યો પણ નથી.
માટે આપની સામે એમની કોઈ બરાબરી થઈ શકે તેમ નથી.

ત્વત્પુરસ્તાત્ તેષાં ગણનાઽપિ કા ?

તથાપિ ચૈરહં તપોનિરતઃ પ્રત્યક્ષો નોપલબ્ધસ્તેષાં મદતિશયતા-
નિશ્ચયઃ કથમ્ ? અનુમાનાદિતિ ચેત્ ? ન, લિઙ્ગાદર્શનાદિતિ
પરીક્ષાપરમિવ ભગવન્તમાહ-

યદા ન કોપાદિવિયુક્તલક્ષણં,

ન ઠાપિ કોપાદિસમસ્તલક્ષણમ્ ।

ત્વમાત્થ સત્ત્વં પરિણામલક્ષણં,

તદેવ તે વીર ! વિબુદ્ધલક્ષણમ્ ॥૧-૨૮॥

હે ભગવન્ ! સત્ત્વં કીદૃશમિતિ પ્રશ્ને સતિ કોપાદિદોષૈરેકાન્ત-
વિયુક્તસ્વરૂપં તત્- ઇતિ ત્વં નાકથયઃ, ક્રોધાદિદોષૈરેકાન્તસંયુક્તસ્વરૂપં
તત્- ઇત્યપિ નાબ્રવીઃ કિન્તુ તૈર્યુતોઽપિ તન્નિગ્રહદ્વારેણ વિયુજ્યતે,

ઠીક છે વત્સ ! પણ હું એવો તપ કરતો હતો ત્યારે જેમણે મને
જોયો જ નથી, તેમને મારી મહાનતા કેમ ખબર પડે ? તું એમ કહે
કે, પ્રત્યક્ષ ન જોયા તો અનુમાન કરી લે, જેમ પર્વત પર અગ્નિ
સાક્ષાત્ ન દેખાય, તો ધુમાડાથી તેનો અંદાજ લગાડાય છે. પણ
ત્યાં જેમ ધુમાડાડી ચિહ્નથી ખબર પડે છે એવું મારામાં પણ કોઈ
ચિહ્ન હોવું જોઈએ ને ? ભગવાન જાણે આમ પરીક્ષા કરતા હોય
તેમ ભક્ત એનો ખુલાસો કરે છે-

હે ભગવાન ! આપને જ્યારે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે 'સત્ત્વ'
કેવું છે ? ત્યારે આપે ઉત્તરમાં એમ ન કહ્યું કે સત્ત્વ એ ક્રોધ વગેરે
દોષોથી એકાંતે અલગ જ છે. એવું પણ ન કહ્યું કે ક્રોધ વગેરે
દોષોથી એકાંતે સંયુક્ત જ છે, પણ એમ કહ્યું કે જીવ ક્રોધ
વગેરેથી યુક્ત હોવા છતાં તેનો નિગ્રહ કરવા દ્વારા તેનાથી વિયુક્ત

વીતરાગભાવેન પરિણમતિ ઇતિ પરિણામસ્વરૂપં સત્ત્વમભાષથાઃ, તદેવ
તવ સર્વજ્ઞતાયા જ્ઞાપકં લિઙ્ગમિત્યદૃષ્ટેઽપિ ત્વયિ તન્નિશ્ચયોઽસ્માકં
યુક્ત એવ ।

એવં યુક્તિયુક્તમનુભવસિદ્ધં વદતા ત્વયા ન કેવલં સ્વસાર્વજ્ઞ્યં
જ્ઞાપિતમ્, અપિ તુ મુક્તિમાર્ગોઽપિ નિર્મિત ઇવેત્યભિપ્રાયેણાહ-

ક્રિયાં ચ સજ્ઞાનવિયોગનિષ્ફલાં,

ક્રિયાવિહીનાં ચ વિબોધસમ્પદમ્ ।

નિરસ્યતા ક્લેશસમૂહશાન્તયે,

ત્વયા શિવાયાલિખિતેવ પદ્ધતિઃ ॥૧-૨૯॥

હે નાથ ! સમ્યગ્જ્ઞાનેન વિના ક્રિયા નિષ્ફલા, વિશિષ્ટં જ્ઞાનમપિ
ક્રિયાં વિના નિષ્ફલમ્, ઇત્યુક્ત્વા ત્વયા ભવભ્રમણખેદાનામુપશમઃ
કૃતઃ, મોક્ષમાર્ગશ્ચ નિર્માયેવ પ્રવર્તિતઃ ॥

થાય છે. વીતરાગરૂપે પરિણમે છે. આમ આપે પરિણામસ્વરૂપ સત્ત્વ
છે, તેમ કહ્યું તે જ આપની સર્વજ્ઞતાને જણાવનારું ચિહ્ન છે.

માટે, ભલે આપને અમે પ્રત્યક્ષ ન જોયા, પણ આ રીતે આપની
સર્વજ્ઞતાનો નિશ્ચય અમે કરીએ એ ખરાબર જ છે. ॥૧-૨૮॥

પ્રભુ ! આ રીતે યુક્તિયુક્ત અને અનુભવથી સિદ્ધ નિરૂપણ
આપે કર્યું, તેનાથી આપની સર્વજ્ઞતા જ પ્રગટ કરી છે તેવું નથી,
પણ મોક્ષમાર્ગનું પણ જાણે નિર્માણ કર્યું છે એવા આશયથી કહે છે-

મારા નાથ ! સમ્યક્ જ્ઞાન વિના ક્રિયા નિષ્ફળ છે, વિશિષ્ટ
જ્ઞાન પણ ક્રિયા વિના નિષ્ફળ છે, આમ કહીને આપે ભવભ્રમણનો
થાક ઉતારી દીધો, જાણે મોક્ષની કેડી કંડારી દીધી.

(આંધળો જોઈ નથી શકતો ને લંગડો ચાલી નથી શકતો, બંને

અત્ર જ્ઞાનક્રિયોભયાવશ્યકતાયામન્ધપદ્મગુન્યાયો બોધ્યઃ, યથા સ્વ-
સ્કન્ધારોપિતપદ્મગુરન્ધો નગરગમનશક્તઃ, પ્રત્યેકસ્ત્વશક્તઃ, એવં શિવનગર-
ગમનવિધાવપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

સદ્વચનહેતુક એવ યદિ માં પ્રતિ પક્ષપાતઃ, તર્હ્યન્યત્રાપિ સોડસ્તુ,
તત્રાપિ તદુપલમ્ભાત્, યથોક્તમ્ – નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ, ઇતિ વદન્તમિવ
ભગવન્તમાહ-

સુનિશ્ચિતં નઃ પરતન્ત્રયુક્તિષુ,

સ્ફુરન્તિ યાઃ કાશ્ચન સૂક્તસમ્પદઃ ।

તવૈવ તાઃ પૂર્વમહાર્ગવોત્થિતા,

જગત્પ્રમાણં જિન ! વાક્યવિપ્રુષઃ ॥૧-૩૦ ॥

હે જિન ! જૈનેતરશાસ્ત્રેષુ કથિતેષુ યુક્તિષુ યાઃ કાશ્ચન
જંગલમાં ફસાયા છે. હવે જો આંધળો પોતાના ખભે લંગડાને બેસાડી
દે, તો એક બીજાના સહારે નગરમાં પહોંચી શકે. એકલું તો કોઈ
ન પહોંચી શકે. આ જ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેના સમન્વયથી
જ મોક્ષે જઈ શકાય એમ અહીં સમજવાનું છે.) ॥૧-૨૯ ॥

અચ્છા, તો સમ્યક્ વચનને કારણે જ તમને મારા પ્રત્યે
પક્ષપાત હોય, તો પછી બીજા દર્શનમાં પણ પક્ષપાત કેમ નથી
કરતાં ? કારણ કે સમ્યક્ વચન તો ત્યાં પણ મળે છે. જેમ કે
ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી- આવું વચન. ભગવાને જાણે
આવી રજૂઆત કરી હોય, તેમ એનો જવાબ આપતા કહે છે -

મારા વ્હાલા ! જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં જે વાતો કહી છે, એમાં
કેટલીક વાતો એવી છે કે તે પ્રત્યક્ષથી કે તર્ક વગેરેથી બાધિત
નથી, માટે એ સમ્યક્વચનો છે ખરા, પણ એ કાંઈ એમનું ઉત્પાદન
નથી, એ તો તારી જ કંપનીનો માલ છે.

દૃષ્ટેષ્ટાબાધિતત્વેન સુભાષિતસમ્પદઃ સ્ફુરન્તિ, તાશ્ચતુર્દશપૂર્વસ્વરૂપમહા-
સાગરાદુચ્છલિતાસ્ત્રિજગતાં પ્રમાણભૂતાસ્તવૈવ વાક્યલક્ષણા બિન્દવઃ ।

તસ્માત્તેષાં ઘુણાક્ષરન્યાયાદ્ યત્કિંચિત્ સુન્દરમપિ વસ્તુતસ્તુ
ત્વદ્વચનમૂલકમિત્યસ્માકં તુ ત્વય્યેવ પક્ષપાતઃ ।

અથ માડસ્તુ મિથ્યામતિષુ પક્ષપાતઃ, ઇન્દ્રાદૌ ત્વસ્તુ, મહૈશ્વર્યાદિ-
યુક્તવાચ્ચ, કો નુ મય્યેવાડડગ્રહ ઇતીવાભિદધન્તં ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

શતાધ્વરાઘા લવસપ્તમોત્તમાઃ,

સુરર્ષભા દૃષ્ટપરાપરાસ્ત્વયા ।

ત્વદીયયોગાગમમુગ્ધશક્તય-

સ્ત્યજન્તિ માનં સુરલોકજન્મજમ્ ॥૧-૩૧ ॥

હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રાદેરારમ્યાહમિન્દ્રપર્યન્તા ઉત્તમસુરાસ્ત્વયા પરાપર-

ચૌદ પૂર્વાંરૂપી તારો જે મહાસાગર હિલોળા લે છે એના કેટલાક
છાંટાઓ એમણે ઝીલી લીધા છે. ત્રણ જગતને પ્રમાણભૂત એવા
આપના વાક્યરૂપી જ એ બિંદુઓ છે.

માટે કીડો લાકડાને કોરી ખાય ને જોગાનુજોગ કોઈ વિશિષ્ટ
આકાર બની જાય તેમ પરદર્શનના શાસ્ત્રોમાં પણ કોઈ સમ્યક્
વચન હોય, તો ય એનું મૂળ તો તારું વચન જ છે, માટે અમને
તો તારામાં જ પક્ષપાત છે. ॥૧-૩૦ ॥

ઠીક છે, મિથ્યાદષ્ટિઓના રાગી ભલે ન થાય, પણ ઈન્દ્ર
વગેરેમાં તો શું વાંધો છે ? એક તો તેઓ સમ્યક્દષ્ટિ છે, ઉપરથી
મહા ઐશ્વર્ય, તેજ, પ્રભાવ વગેરેથી યુક્ત છે, તો પછી એક માત્ર
મારા જ અનુરાગી થવાનું શું કારણ છે ? જાણે ભગવાને રમૂજના
મુડમાં આવી વાત કરી હોય તેમ એનો જવાબ આપે છે-

સ્વામિન્ ! આપશ્રીના કેવળજ્ઞાનમાં ઈન્દ્રથી માંડીને અહમિન્દ્ર

ભાવેન દૃષ્ટાઃ, અયમપરઃ, અયં પરઃ-પૂર્વસ્માત્ પ્રકૃષ્ટ ઇત્યવલોકિતાઃ, તેઽપિ ત્વદીયાં યોગવિભૂતિં જ્ઞાનસમ્પદં ચ દૃષ્ટ્વાતિવિસ્મિતા ભવન્તિ, તતશ્ચ મહાદ્ભુતસુખદાયિનિ સુરલોકેઽહોઽસ્માકં જન્મ જાતમિતિ યો- ઽભિમાનઃ પૂર્વમાસીત્ તમુત્સૃજન્તિ, ત્વદગ્રે સ્વેષાં રઙ્કપ્રાયતાદર્શનેન કોઽસ્માકં માનાવકાશ ઇત્યપગતમદા ભવન્તિ ।

તતશ્ચ ત્વમેવાસ્માકં પરમેશ્વરઃ, નેન્દ્રાદિરિતિ નિશ્ચિતમ્ । સા- ધર્મિકત્વેનોચિતૌચિત્યં પ્રવચનરક્ષાદિપ્રયોજના સ્મૃતિશ્ચ સ્યાદપીતિ ।

વસ્તુતસ્તુ ઇન્દ્રાદેરૈશ્વર્યમપિ ન, મરણધર્મત્વાત્, ત્વં તુ સ્વયં મૃત્યુજ્જયી, અન્યેષાં ચ તજ્જયસહાય ઇતિ ત્વમેવ નઃ શરણમિત્યાશયેનાહ-

પીતામૃતેષ્વપિ મહેન્દ્રપુરઃસરેષુ,

મૃત્યુઃ સ્વતન્ત્રસુખદુર્લિતઃ સુરેષુ ।

સુધીના ઉત્તમ દેવો આપે જોયા છે. આના કરતા આ ચટિયાતો, એના કરતા પેલો.. આ રીતે નિહાળ્યા છે. એ બધા દેવો પણ આપની યોગસમૃદ્ધિ અને જ્ઞાનવૈભવને જોઈને મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. આફરીન ને અવાચક બની જાય છે.

પહેલા તો એમને એવું ગુમાન પણ હોય છે કે ‘અમે કેવા સૌભાગ્યશાળી, કે આવું અદ્ભુત મહાન સુખ આપતા દેવલોકમાં અમારો જન્મ થયો.’ પણ તારી સમૃદ્ધિ જોઈને એમને લાગે છે કે ‘અમે તો એમની સામે ભિખારી જેવા છીએ, હવે અમારે શાનું ગુમાન કરવું ?’ આમ વિચારી એ અભિમાન છોડી દે છે. સાધર્મિક તરીકે ઔઘિત્ય કરીએ તથા શાસનરક્ષા જેવા પ્રસંગે તથા સમાધિ વગેરે માટે તેમની સ્મૃતિ કરીએ એ અલગ વાત છે. પણ અમારા ભગવાન તો માત્ર આપ જ. 119-3911

પ્રભુ ! હકીકતમાં જોઈએ તો ઈન્દ્ર વગેરે ઐશ્વર્યવાળા પણ

વાક્યામૃતં તવ પુનર્વિધિનોપયુજ્ય,

શૂરાભિમાનમવશસ્ય પિબન્તિ મૃત્યોઃ 112-811

હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રાદયો દેવા અમૃતં પિબન્તિ, તથાપિ મૃત્યુસ્તેષ્વપિ સ્વતન્ત્રતયા સુખી, કદાચિદપિ પરાભૂતિદુઃખભાગ્ ન ભવતિ, તાનપિ કાલધર્મતાં નીત્વાઽહં શૂરવીર ઇતિ મદાવલિપ્તો ભવતિ ।

કિન્તુ યેઽપિ વિધિપુરસ્સરં ત્વદાજ્ઞામૃતસ્યોપયોગં કુર્વન્તિ, તે મૃત્યુમપ્યવશતાં નયન્તિ, અજરામરત્વં પ્રાપ્ય મૃત્યોઃ શૂરત્વહેતુકમભિમાનં નિરાકુર્વન્તિ । ઇતિ કૃતમપરૈર્વિષવિડમ્બિતૈઃ, ત્વદાજ્ઞામૃતમેવાશાસ્મહે ।

તથાપિ મદ્વચનં દુર્જયં દુષ્કરં ચેતિ ક ઉપયોગોઽપ્યસ્યેતિ પ્રશ્ન- નથી, કારણ કે એ બધા નશ્વર છે. તેઓ પણ મૃત્યુને ભેટે છે. તું તો પોતે મૃત્યુવિજયી છે અને બીજાને વિજય અપાવનાર છે માટે અમારે તો તું જ શરણ છે. આવા આશયથી કહે છે -

પ્રાણનાથ ! ઈન્દ્ર વગેરે દેવો અમૃત પીવે છે. એમ કહેવાય છે કે અમૃત પીવાથી મૃત્યુ ન થાય. પણ મૃત્યુ તેમના અમૃતને પરાધીન નથી. એ કદી પાછો પડતો નથી. એ તો સ્વતંત્રરૂપે તેમને ચ ઉપાડી લે છે. ‘આવા મહારથીઓ પણ મારા ખિસ્સામાં છે,’ એવું તેને અભિમાન છે. હું જ શૂરવીર છું એવું તેને ગુમાન છે. પણ જે વિધિપૂર્વક આપના આજ્ઞામૃતનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓ મૃત્યુને પણ વિવશ બનાવી દે છે. અજરામર થઈને મૃત્યુના એ શૂરવીરતાના અભિમાનને ઘોળીને પી જાય છે. દેવોનું પીણું તો નામથી જ અમૃત રહે છે. બાકી તો એ ચ ઝેર જેવું જ છે. અમૃત તો એક માત્ર આપનું વચન જ છે. પછી અમને બીજાનું શું કામ છે ? અમે તો એ વચનામૃતની જ ઝંખના કરીએ છીએ. 112-811

વત્સ ! મારા વચનના ઉપયોગથી અમર થવાશે એ વાત

પરમિવ ભગવન્તમાહ-

અપ્યેવ નામ દહનક્ષતમૂલજાલા,

લક્ષ્મીકટાક્ષસુભગાસ્તરવઃ પુનઃ સ્યુઃ ।

ન ત્વેવ નાથ ! જનનક્લમમૂલપાદા-

સ્ત્વદર્શનાનલહતાઃ પુનરુદ્ભવન્તિ ॥૨-૫॥

હે ભગવન્ ! અગ્નિના યેષાં મૂલાનિ ભસ્મીભૂતાનિ, તેડપિ વૃક્ષાઃ કદાચિત્ શોભનપત્રાદિવૈભવસમન્વિતા અત એવ સૌભાગ્યયુતા ભવેયુઃ । કિન્તુ જન્મલક્ષણક્લેશમૂલભૂતાનિ યાનિ કર્માણિ, તેષામપિ પાદાઃ-મૂલાનિ મોહનીયવિકારાઃ, તે ત્વદીયદર્શનસ્વરૂપેણાગ્નિના ભસ્મીભૂતાઃ પુનઃ કદાચિદપિ નૈવ પ્રાદુર્ભવન્તિ ।

દર્શનમિતિ ત્વદીયપ્રતિમાદિનિરીક્ષણં ત્વદ્વચનશ્રદ્ધાનં ચ । તસ્માત્ સાચી, પણ મારું વચન તો જાણવું ચ મુશ્કેલ છે ને એનું પાલન તો ઓર મુશ્કેલ છે. એટલે એનો ઉપયોગ શું કરશો ? ભગવાને જાણે આ પ્રશ્ન કર્યો હોય તેમ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે -

મારા નાથ ! જે વૃક્ષોના મૂળિયા દાવાનળે ભસ્મીભૂત કરી દીધા છે, તે વૃક્ષો પણ કદાચ સુંદર પત્ર, ફૂલ, ફળ વગેરેથી સમૃદ્ધ થઈ શકે. શીળી છાયાથી સૌભાગ્યશાળી પણ થઈ શકે. પણ તારા દર્શનરૂપી અગ્નિથી જન્મભરણના મૂળરૂપ જે કર્મો છે, તેના પણ મૂળરૂપ જે મોહનીયના વિકારો છે, એ ભસ્મીભૂત થઈ જાય, પછી કદી પણ એમાંથી અંકુરા ફૂટતા નથી.

દર્શનના બે અર્થ છે. (૧) તારી પ્રતિમા વગેરેનું નિરીક્ષણ (૨) તારા વચનની શ્રદ્ધા. આમ તારા વચનનું પાલન તો દૂર રહો, તેનું જ્ઞાન પણ દૂર રહો, માત્ર એના પરની અવિહસ શ્રદ્ધા પણ સંસારરૂપી

૧. ખ- પુન । ૨. તુલના - દૂરે કરણં દૂરમ્મિ સાહણં તહ પભાવણા દૂરે । જિણ-ધમ્મસદ્દહાણંપિ તિક્કવદુક્કવાઈં નિદ્ધવઈ ॥ ષ્ટિશતકમ્ ॥૧૨૭॥

ત્વદ્વચનકરણં તુ દૂરેડસ્તુ, જ્ઞાનમપ્યાસ્તામ્, તચ્છુદ્ધાનમપિ સંસારવિષ-વૃક્ષોન્મૂલનનિબન્ધનમિતિ કાડત્ર વિચારણૈવ ?

સ્યાદેતત્, યા હિ રામાયણાદિ શૃણ્વતઃ પ્રીતિઃ, ન સાડસચારા-ડ્ગાદિશ્રોતુઃ, ઇતિ વચનહેતુકોડપિ મત્પક્ષપાતશ્ચિન્ત્ય ઇતિ પરીક્ષા-પરમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

ઉત્ત્રાસયન્તિ પુરુષં ભવતો વચાંસિ,

વિશ્વાસયન્તિ પરવાદિસુભાષિતાનિ ।

દુઃખં યથૈવ હિ ભવાનવદત્તથા તત્-

તત્સમ્ભવે ચ મતિમાન્ કિમિવાભયઃ સ્યાત્ ? ॥૨-૬॥

હે ભગવન્ ! તવ વચનાન્યાત્માનં બાઢં ભયમીતં કુર્વન્તિ, અન્ય-દર્શનાનાં શ્રુતિપ્રિયાણિ વચનાનિ તુ મુદં જનયન્તિ । બીજં ચાત્ર ભવત્કૃતં યથાર્થ સંસારદુઃખનિરૂપણમ્, તચ્છ્રુત્વા તુ કઃ સચેતનો નિર્ભયઃ સ્યાદિતિ ।

વિષવૃક્ષના મૂળિયા ઉખેડી નાખવામાં કારણ બને છે. માટે આમાં શું વિચાર કરવો'તો ? તારા સમ્યગ્દર્શનથી ચ અમે તો અમર બની જવાના છીએ. ॥૨-૫॥

તમે ઉતાવળા ન થાવ, જરા વિચાર કરો, રામાયણ વગેરે સાંભળતા જે મજા આવે છે, તે મજા આચારાંગ વગેરે સાંભળતા નથી આવતી. માટે મારા વચનનાં આધારે તમે મારા અનુરાગી થતાં હો તો એ વિચારણીય નથી ? ભગવાન જાણે આવી કસોટી કરે છે. પણ ભક્ત ક્યાં પાછો પડે તેમ છે ?

હે તારણહાર ! તારી વાત સો ટકા સાચી છે. તારા વચનો આત્માને ખૂબ જ ગભરાવી મૂકે છે. અને અન્ય દર્શનોના મજાના વચનો તો આનંદિત કરી દે છે. પણ આનું કારણ છે આપે આચારાંગ વગેરેમાં કરેલું સંસારના ભયંકર દુઃખનું યથાર્થ નિરૂપણ, એ સાંભળીને તો ક્યાં ડાહ્યા માણસને ઘુજારી ન છુટી જાય ?

एवं च परैः स्वीया रिपुतैव श्रोतृषु प्रदर्शिता, अलीकमधुरं द्विषा इति न्यायात् । तथा यथा वैद्यादौ प्रियवादिनि सति शरीरादि-
हानिस्तथाऽत्रापि कल्याणक्षतिरित्यस्माकं तूत्रासकरमपि त्वद्वचनमेवास्तु,
अलमपरैरनर्थपण्डितैरिति ।

તથાપિ રમ્ભસા નિર્ણયો નોચિતઃ, પશ્ય, મતિમન્તોઽપિ પ્રભૂતજના
અન્યત્રૈવાનુરક્તાઃ, વિરક્તાશ્ચ મયીતિ નોદકમિવ ભગવન્તમાહ-

स्थाने जनस्य परवादिषु नाथबुद्धि-

द्वेषश्च यस्त्वयि गुणप्रणतो हि लोकः ।

ते पालयन्ति समुपाश्रितजीवितानि,

त्वामाश्रितस्य हि कुतश्चिरमेष भावः ? ॥૨-૭॥

પરદર્શનીઓને તો સંસારના સ્વરૂપની જાણ જ નથી એટલે
મીઠી મીઠી વાતો જ કરે ને ? પણ આ રીતે તો તેમણે પોતાના
શ્રોતાઓ સાથે દુશ્મનાવટ જ કરી છે. કારણ કે નીતિશાસ્ત્રો કહે છે કે
મિત્ર સાથે સાચું બોલવું, દુશ્મન સાથે જુઠું ને મીઠું બોલવું. જે
રાજાના વૈદ, ભંડારી અને મંત્રી પ્રિયવક્તા હોય, ખોટું ને મીઠું કહેતા
હોય, તે રાજા શરીર, જાનના અને રાજ્યથી હાથ ધોઈ નાંખે છે. એમ
તેમના શ્રોતાઓ પણ એ ક્ષણિક મજા માણીને કલ્યાણ ગુમાવી દે છે.
માટે અમને તો ગભરાવનારું ય તારું વચન જ ઈષ્ટ છે. ॥૨-૭॥

તો ય આમ રઘવાયા થઈને નિર્ણય કેમ લો છો ? જુઓ, મોટા
ભાગની દુનિયાને પરદર્શની દેવો પ્રત્યે રાગ છે ને મારા પ્રત્યે દ્રેષ
છે. એનું કાં'ક કારણ તો હશે ને ? ભગવાન જાણે હવે ભક્તને
બરાબર માપી રહ્યા છે, પણ જોઈ લો ભક્તનો ખુલાસો-

મારા વ્હાલા ! દુનિયા પરદર્શનના ઈષ્ટદેવતાઓને સ્વામિરૂપે
સ્વીકારે છે અને તને ધિક્કારે છે. એ વાત સાચી પણ છે ને ઉચિત

हे भगवन् ! लोकः परदर्शनाभिमतदेवान् स्वामिरूपेणाङ्गीकुर्वन्ति,
त्वां च द्विषन्ति, तदुचितमेव । ते देवाः स्वभक्तानां जीवितानि
पालयन्ति, त्वं तु स्वभक्तस्याचिरेण जीवितं हरसि । लोकास्तु गुणं
दृष्ट्वैव प्रणामं कुर्वन्तीति कोऽत्र विस्मयः ?

एवं व्याजस्तुतिनिन्देऽत्र दर्शिते, जीवितं चात्र द्रव्यप्राणहेतुकं संसार-
दुःखदायकं द्रष्टव्यम्, कुदेवभक्त्या संसारः, त्वद्भक्त्या मोक्ष इत्याशयः ।

આસ્તાં મતિમત્તા, ત્વદ્વિરક્તસ્ય તુ માનુષ્યમપિ નૈવ મન્ય ઇતિ
સ્પષ્ટયતિ-

मां प्रत्यसौ न मनुजप्रकृतिर्जनोऽभूत्,

शङ्के च नातिगुणदोषविनिश्चयज्ञः ।

यस्त्वां जिन ! त्रिभुवनातिशयं समीक्ष्य,

नोन्मादमाप न भवज्वरमुन्ममाथ ॥૨-૯॥

પણ છે. કારણ કે એ દેવો તેમના આશ્રિતોના જીવિતનું જતનથી
રક્ષણ કરે છે. તું તો - તારો ભક્ત થયો નથી ને એનું જીવિત ગયું
નથી - આ જ પોલિસી લઈને બેઠો છે. લોકો તો લાભાલાભ જોઈને
જ અનુરાગી થાય ને... એટલે આમાં આશ્ચર્ય શું ?

(અહીં વ્યાજનિંદા અને વ્યાજસ્તુતિ કરી છે. પ્રથમ દષ્ટિએ
નિંદા લાગે, પણ એ સ્તુતિ હોય. ને પ્રથમ દષ્ટિએ સ્તુતિ લાગે, એ
નિંદા હોય. રહસ્ય એ છે કે અહીં જીવિત એટલે જેમાં દ્રવ્યપ્રાણ-
ઈન્દ્રિયાદિ કારણ હોય એવું જીવન. આ જીવન જ્યાં સુધી છે ત્યાં
સુધી ટઠ યોનિના દુઃખદાયક ફેરા ચાલું રહે. હવે પિક્ચર કલીઅર
છે. કુદૈવભક્તિથી સંસાર ને જિનભક્તિથી મોક્ષ.) ॥૨-૯॥

પ્રભુ ! આપના એ દ્રેષીઓની બુદ્ધિની વાત તો દૂર રહો, હું

હે જિન ! અસૌ જનો મદભિપ્રાયેણ મનુષ્ય એવ ન, યતો ગુણદોષવિવેકવિહીનઃ, યત્ ત્વાં ત્રિભુવનાતિશાયિનં દૃષ્ટ્વાપ્યુન્માદં ન પ્રાપ, સંસારજ્વરાભિધં રોગં ચ ન નિરાચકાર ।

અતિશયિતં વસ્તુ પ્રાપ્ય મનુષ્યમાત્રોઽપ્યુન્માદ્યતે, અગદં પ્રાપ્ય ચ ગદમપનયતીત્યસૌ તદભાવાત્પશુરેવેતિ હૃદયમ્ ।

સ્યાદેતત્, અતિગમ્भीરં મદ્વચનમનવગમ્ય મયિ પ્રત્યયો દુર્લભઃ, તતશ્ચ મનુષ્યોઽપિ યદિ માં ન પ્રતિપદ્યતે, તતઃ કોઽસ્યાપરાધ ઇતિ પ્રશ્નપરમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

તો એમની માનવતા પણ માનવા હરગીજ તૈયાર નથી, એમ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે-

ઓ દીનાનાથ ! મારા મંતવ્ય પ્રમાણે તો તે વ્યક્તિ માનવ જ નથી, અને મને લાગે છે કે એ ગુણ-દોષના વિવેકથી વંચિત છે. પશુને ય વિવેક નથી, ને એને ય નથી, તો બંનેમાં ફરક શું રહ્યો ?

કારણ કે ત્રણ ભુવનમાં સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આપને જોયા પછી પણ એ ભક્તિભાવથી ગાંડો-દેલો થયો નથી. અને એણે સંસારરૂપી તાવને દૂર પણ કર્યો નથી.

ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ જોઈને તો કોઈ પણ માણસ હર્ષાતિરેકથી ગાંડા જેવો થઈ જાય, સમભાણ ઔષધ મળે ને પોતાનો રોગ દૂર કરી દે, પણ આ તો સાવ પ્રતિભાવરહિત હોવાથી પશુ જ છે. ૧૧૨-૯ ॥

આમ તમે એ બિચારા પર તૂટી ન પડો. જરા વિચારો, અત્યંત ગંભીર એવું મારું વચન સમજે તો એને ખબર પડે ને, કે હું સર્વજ્ઞ છું. પણ એ વચન બધા ક્યાંથી સમજી શકે ? માટે એટલા માત્રથી એ મનુષ્ય મટીને પશુ કેમ થઈ જાય ? ભગવાને જાણે આ તર્ક કર્યો હોય, તેમ તેનું સમાધાન કરતાં ભક્ત કહે છે-

તિષ્ઠન્તુ તાવદતિસૂક્ષ્મગમ્भीરગાઢાઃ,
સંસારસંસ્થિતિભિદઃ શ્રુતવાક્યમુદ્રાઃ ।

પર્યાપ્તમેકમુપપત્તિસચેતનસ્ય,

રાગાર્ચિષઃ શમયિતું તવ રૂપમેવ ॥૨-૧૫ ॥

હે ભગવન્ ! અતિસૂક્ષ્માર્થનિરૂપિકા ગમ્भीરપ્રતિષ્ઠાઃ સંસારસ્ય ચિરકાલીનસ્થિતેર્હેદયોનયઃ સિદ્ધાન્તવચનમર્યાદાસ્તાવદ્ દૂરે તિષ્ઠન્તુ, યુક્ત્યા વિચાર્યમાણં યસ્ય ચેતનત્વં ઘટતે તસ્ય તુ કામ-સ્નેહ-દૃષ્ટિરાગાગ્નિ-જ્વાલોપશમનવિધાવેકમાત્રં તવ રૂપમેવ પર્યાપ્તમ્ ।

અવગમ્યતાં ત્વદ્વચનં મા વા, કિન્તુ વીતરાગમુદ્રાભૂષિતં તવ રૂપં દૃષ્ટ્વાપિ યસ્ય દૃષ્ટિરાગાદિર્ન પલાયતે તદાસ્ય ચૈતન્યમેવાનુપપન્નમ્, આસ્તાં માનુષ્યમિતિ હૃદયમ્ ।

મારા નાથ ! તારા વચનો તો ઘણા સૂક્ષ્મ અર્થોનું નિરૂપણ કરે છે. એ ઘણા ગંભીર છે. એ વચનો જ સંસારસ્વરૂપનું ભાન કરાવી તેનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય પણ બતાવે છે. એ વચનો સમજવા એ બધાના ગજાની વાત તો નથી જ.

પણ અમે એ સમજવાનો દુરાગ્રહ રાખતા જ નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે જે માણસ ખરેખર પરીક્ષા કરતા સાબિત થઈ શકે એવું ચૈતન્ય ધરાવતો હોય, સાવ જડ ન હોય, એ તો માત્ર તારું રૂપ નિહાળે અને તેનો કામરાગ, સ્નેહરાગ ને દૃષ્ટિરાગ રવાના થઈ જાય. એ રાગોની જ્વાળાઓ શાંત થઈ જાય. તારું વચન સમજાય કે ન સમજાય પણ વીતરાગમુદ્રાથી વિભૂષિત એવું તારું રૂપ જોઈને પણ જેનો દૃષ્ટિરાગ જતો નથી એની ચેતનતા જ ગળે ઉતરતી નથી, તો માનવતાની ક્યાં વાત રહી ? અને જો દૃષ્ટિરાગ રવાના થતો હોય, તો એ જ તો તારા પ્રત્યેની શરણાગતિ છે. ૧૧૨-૧૫ ॥

મા ભૂચ્ચિરશ્રુતપ્રશંસાશ્રુતેઃ સ્વામિન ઉદ્ભેગ ઇતીવ વ્યાજનિન્દયા સ્તૌતિ-

भीरोः सतस्तव कथं त्वमरेश्वरोऽसौ,

वीरोऽयमित्यनवधाय चकार नाम ।

मृत्योर्न हस्तपथमेत्य बिभेति वीर-

स्त्वं तस्य गोचरमपि व्यतियाय लीनः ॥૨-૨૬॥

હે વર્ધ્ધમાન ! ત્વં તુ भीरુરસિ, તત ઇન્દ્રસ્તવ વીર ઇત્યવિચારિતં નામ કથં ચકાર ? યો વીરો ભવતિ, સ તુ હસ્તમાત્રાન્તરિતં મૃત્યું દૃષ્ટ્વાઽપિ નિર્ભયતયા નિશ્ચલ આસ્તે । ત્વં તુ મૃત્યોરપ્રાપ્યં પદં ગત્વા નિહ્નુતોઽસીતિ કથં વીરઃ ? મૃત્યુજ્જયકરત્વેન ત્વમેવાપ્રતિમો વીર ઇત્યાકૂતમ્ ।

એકસરખી પ્રશંસા સાંભળી સાંભળીને ક્યાંક ભગવાન કંટાળી ન જાય, જાણે આવા આશયથી હવે ભક્ત ફરી વ્યાજનિંદાથી સ્તુતિ કરે છે-

ભગવાન ! તું તો ડરપોક છે. તો પછી ઈન્દ્રે કાંઈ વિચાર કર્યા વગર તારું નામ 'વીર' કેમ રાખી દીધું ? જે ખરેખર વીર હોય એ તો મૃત્યુના મુખમાં પહોંચી ગયો હોય, હવે ચાવવાની જ વાર હોય, અર્થાત્ મૃત્યુ હાથવેંતમાં જ હોય, તો ય એનું ઠંવાડુ ય ન ફરકે, એ નિર્ભય હોય. પણ આપ તો એવી જગ્યાએ જઈને સંતાઈ ગયાં છો કે, મૃત્યુ તમને પહોંચી ય ન શકે ને શોધી ય ન શકે. આશય એ છે કે મૃત્યુ પર વિજયી બનવાને કારણે આપ જ અપ્રતિમ વીર છો. ॥૨-૨૬॥

પ્રભુ પરનો અનુરાગ પણ વાસ્તવમાં પોતાની જાત પરનો ઉપકાર છે, એ વ્યક્ત કરતા કહે છે-

त्वदनुरागोऽपि वस्तुतः स्वोपकार इत्याशयेनाह-
यदि वा कुशलोच्चलं मनो,

यदि वा दुःखनिपातकातरम् ।

न भवन्तमतीत्य रंस्यते,

गुणभक्तो हि न वञ्च्यते जनः ॥૪-૨॥

યદિ જનસ્ય મનઃ કલ્યાણાયોત્સુકમ્, યદિ વા દુઃખસમાગમભયાદ્ ભીતમ્, તદા સ જનઃ કેવલં ત્વય્યેવ રમણં કરિષ્યતિ ।

યતો યઃ કિલ દૃષ્ટિરાગં વિમુચ્ય ગુણાનુરાગી ભવતિ, સ એવ ન વજ્ચતે ।

કિમિતિ જનતયા ઇન્દ્રસૂર્યાદિદેવતાસ્ત્વામતીત્ય શરણીકૃતાઃ ? ગુણજ્યેષ્ઠસ્તુ ત્વમેવેતિ વર્ણયતિ-

જો માણસનું મન કલ્યાણ માટે ઉત્સુક બન્યું હોય, અથવા તો દુઃખના સમાગમથી ભયભીત હોય, 'દુઃખ આવી પડશે તો ?' આવી ભીતિથી કાયર હોય, તો એ માણસ માત્ર તારામાં જ રમણ કરશે, બીજે ક્યાંય નહીં.

કારણ કે એ બરાબર સમજે છે કે જે દૃષ્ટિરાગ છોડીને ગુણાનુરાગી બને છે એ જ છેતરાતો નથી. બાપનો ફૂવો ખારો હોય અને એ પાણીથી ઝાડા જ થતાં હોય ત્યારે એ ફૂવાનો ત્યાગ કરી બીજાના મીઠા ફૂવે જવામાં જ શાણપણ છે. આટલો વિવેક ન હોય એ તો જાતે જ જાતને છેતરવાનો. ॥૪-૨॥

મારા નાથ ! લોકોએ તને છોડીને સૂર્યદેવતા, ઈન્દ્રદેવતા વગેરેને કેમ ભગવાન તરીકે શરણ બનાવ્યા ? ગુણજ્યેષ્ઠ તો આપ જ છો. કેવી રીતે ? એ સમજાવતા કહે છે -

કુલિશેન સહસ્રલોચનઃ,
સવિતા ચાંશુસહસ્રલોચનઃ ।
ન વિદારયિતું યદીશ્વરો,

જગતસ્તદ્ ભવતા હતં તમઃ ॥૪-૩॥

સ્વામિન્ ! ઇન્દ્રસ્ય પાર્શ્વે દીપ્તિમદ્ વજ્રમસ્તિ, સૂર્યસ્ય પાર્શ્વે સહસ્રસંખ્યાઃ કિરણાઃ સન્તિ । તથાપિ તૌ જગતો યત્ તમો દૂરીકર્તુમ-સમર્થો, તન્ મિથ્યાત્વરૂપં તમો ભવતા નિરાકૃતમ્ ।

તથાપિ મન્મત્સરો નાહેતુકઃ, નાકારણં ભવેત્કાર્યમિતિવ્યવસ્થાવિપ્લવ-પ્રસન્નગાત્, ઇત્થં ચ મય્યપિ દોષસમ્ભવઃ સ્યાદિતિ પર્યનુયોગપરમિવ ભગવન્તમાહ-

ભવમૂલહરામશક્નુવં-

સ્તવ વિદ્યામધિગન્તુમઞ્જસા ।

સ્વામિન્ ! ઇન્દ્ર પાસે તેજસ્વી વજ્ર છે અને સૂર્ય પાસે હજારો કિરણો છે. છતાં પણ તેઓ વિશ્વનો જે અંધકાર દૂર કરવા સમર્થ નથી, એ મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને આપે દૂર કર્યું છે. ॥૪-૩॥

વત્સ ! એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું કાંઈ ને કાંઈ કારણ હોય જ. જો આ નિયમ ન માનો તો ઘણી વ્યવસ્થા તૂટી જવાનો વારો આવે, માટે જે લોકોને મારા પ્રત્યે મત્સર છે, તેમાં પણ કાંઈક કારણ તો હશે ને ? અને તો તો પછી મારામાં ય કો'ક દોષ નહીં હોય ? ભગવાન જાણે કડક પરીક્ષા લેતા મરક મરક સ્મિત રેલાવી રહ્યા છે. ત્યાં ભક્ત ઘટસ્ફોટ કરે છે -

કૃપાળુદેવ ! આપનું તત્વનિરૂપણ સંસારના કારણભૂત એવા કર્મોનો ક્ષય કરવા સમર્થ છે. જે લોકો આળસુ છે, ને થોડા જ પ્રયત્નમાં એ વિદ્યા મેળવવા તલપાપડ છે, તેઓ એમાં સફળ થતાં

૧. ક - સુસ ।

ભવતેડયમસૂયતે જનો,
ભિષજે મૂર્ખે ઈવ જ્વરાતુરઃ ॥૪-૬॥

હે નાથ ! સંસારકારણભૂતકર્મક્ષયસમર્થ તવ જ્ઞાનમલ્પપ્રયાસેનૈવ સહસા પ્રાપ્તુમસમર્થોડલસોડયં જનો ભવતેડસૂયતે, યથૈવ ભિષજે મૂર્ખો જ્વરાતુરઃ । ક્રિયાલસઃ ક્ષિપ્રમારોગ્યલિપ્સુર્મૂઢમતી રોગી યથા વૈદ્યાય કુપ્યતિ, તથાડયમપિ । નાયં સૂર્યસ્ય દોષો યત્તામસાનાં તમઃ । કિઞ્ચ તન્મત્સરોડપિ તદ્દીર્ઘસંસારસ્થિતિહેતુકઃ ।

ઇત્થં ચ ન કાર્યકારણવ્યવસ્થાવિપ્લવઃ, નાપિ ત્વયિ દોષગન્ધોડપીતિ । તેષામેવ મત્સરિણામુપપ્લુતામવસ્થાં પ્રકટયન્નાહ-

ભયમેવ યદા ન બુદ્ધ્યતે,

સ કથં નામ ભયાદ્વિમોક્ષ્યતે ? ।

નથી અને પછી તારી ઈર્ષ્યા કરે છે.

આ તો એના જેવું છે કે રોગીને જલ્દી સાજા થવું છે, પણ ચરી પાળવી નથી, દવાનો કોર્સ પણ પૂરો કરવો નથી, જરૂરી વ્યાયામાદિ ક્રિયા પણ કરવી નથી અને પછી ડોક્ટર પર જ તૂટી પડવું છે કે 'તમે તો ઊંટવૈદ છો, હજી મારો રોગ મટાડ્યો નહીં.' પણ એમાં ડોક્ટરનો કોઈ દોષ હોતો નથી. એમ આપનો પણ કોઈ દોષ નથી. ઘુવડને દિવસે અંધારુ દેખાય એમાં સૂર્યનો દોષ નથી હોતો. વળી આપના પર દોષારોપણ કરનારનો દીર્ઘસંસાર જ એને તેવું કરવામાં કારણ છે. માટે કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા પણ નહીં તૂટે અને આપનામાં દોષાપાદન પણ શક્ય નહીં બને. ॥૪-૬॥

એ જ મત્સરીઓની કટંગી દુર્દશાને ઉઘાડી પાડતા કહે છે - મારા નાથ ! ભય શું છે એ જ જ્યારે ખબર નથી, ત્યારે એ

૧. ક-ખ - મુદ્રિતપાઠ - ઈશ્વરાતુરઃ । ૨. ક- ક્ષતે ।

અભયે ભયશઙ્કિકનઃ પરે,

યદયં ત્વદ્ગુણભૂતિમત્સરઃ ॥૪-૧॥

હે ભગવન્ ! યદા ભયમેવ ન જ્ઞાયતે, તદા સ જનઃ કથં નામ ભયાન્મુક્તો ભવિષ્યતિ ? ભયસ્વરૂપાનભિજ્ઞા અભયેઽપિ ત્વયિ યદ્ ભયશઙ્કાં કુર્વન્તિ, તત્તુ તવ ગુણસમૃદ્ધૌ તેષાં મત્સર એવ ।

દૃષ્ટિરાગોદ્ભૂતમત્સરેણ ત્વમેવાભયપ્રદ इत्यનવબુદ્ધ્ય દ્વિધાઽપ્યેષાં વિનિપાતઃ, અભયાત્પલાયનેન ભયશરણેન ચેતિ ।

તેષાં ચ મુમુક્ષુતાઽપિ વાઙ્માત્રેણેતિ કથયતિ-

પરિવૃદ્ધિમુપૈતિ યદ્વથા,

નિયતોઽસ્યાપચયસ્તતોઽન્યથા ।

વ્યક્તિ ભયથી મુક્ત કેવી રીતે થઈ શકશે ? આ રીતે જેમને ભયનું સ્વરૂપ જ ખબર નથી તેઓ તો અભયસ્વરૂપ એવા આપનાથી ભયની શંકા કરે છે. પણ એ તો વાસ્તવમાં આપની ગુણસમૃદ્ધિમાં એમનો મત્સર જ છે.

દૃષ્ટિરાગને કારણે થયેલા મત્સરથી 'તમે જ અભયદાતા છો' આમ તેઓ સમજી શકતા નથી. અને જંને રીતે એમનું પતન થાય છે. એક તો અભયથી પલાયન કરવાથી અને બીજું ભયની શરણાગતિ કરવાથી. ॥૪-૯॥

અને પછી તે મત્સરીઓ મોક્ષ માટે ગમે તેટલા ધમપણાડા કરે તો ય કાંઈ વળવાનું નથી એ કહે છે-

જગન્નાથ ! જે વસ્તુ જે રીતે અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, તેની હાનિ બિલ્કુલ તેનાથી અન્ય પ્રકારથી થાય છે. પાપાનુબંધિ પાપથી સંસાર

૧. તુલના - મૂઢાત્મા યત્ર વિશ્વસ્તસ્તતો નાન્યદ્ ભયાસ્પદમ્ । યતો ખીતસ્તતો નાન્યદ્ભયસ્થાનમાત્મનઃ ॥ સમાધિતન્ત્રમ્ ॥૨૧॥

તમસા પરિચીયતે ભવ-

સ્ત્વદનાથેષુ કથં ન વત્સ્યતિ ? ॥૪-૧૩॥

હે ભગવન્ ! યદ્ વસ્તુ યથા સમન્તાદ્ વર્ધતે તસ્ય હાનિરવશ્યં તસ્માદન્યપ્રકારેણ ભવતિ ।

કુપાપેન સંસારો વર્ધતે, સુપુણ્યેન ચ હીયતે, સુપુણ્યં ચ તવાધીનમ્, તતો યૈસ્ત્વં નાથરૂપેણ ન સ્વીકૃતઃ, તેષાં પાપદ્વારેણ ભવવૃદ્ધિઃ કથં ન ભવિષ્યતિ ?

અત્ત ઇષાં મુમુક્ષુતાઽપિ તદૈવ યથાર્થા સ્યાત્, યદા ત્વાં નાથતયા પ્રતિપદ્ધેરન્, નાન્યથેતિ ।

માં નાથતયાઽપિ તે કથમઙ્ગીકુર્યુઃ ? મદ્વચનપરિભાવનયેતિ ચેત્ ? મદભિભવલિપ્સૂનાં કૃતયાઽપિ તયા કિમ્ ? પ્રયોજનાનુરૂપફલ-સમ્ભવાદિતિ તર્કણપ્રવીણમિવ ભગવન્તં પ્રતિવક્તિ-

વધે છે ને પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યથી હાનિ પામે છે. પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય તો તને જ આધીન છે. માટે જેઓએ તને નાથરૂપે સ્વીકાર્યો નથી, તેમને પાપ દ્વારા સંસારવૃદ્ધિ કેમ નહીં થાય ?

માટે એમની મોક્ષની તાલાવેલી પણ ત્યારે જ સાચી ઠરશે કે જ્યારે તને નાથરૂપે સ્વીકારે, એ સિવાય તો ઠરગીજ નહીં. ॥૪-૧૩॥

પણ વત્સ ! તેઓ મને નાથરૂપે કેવી રીતે સ્વીકારે ? તું જો કહે કે- 'મારા વચનોનો વિચાર કરવાથી', તો તને પૂછું છું કે જેમને મારો પરાજય જ કરવો છે તેઓ મારા વચનોનો વિચાર પણ એ જ દૃષ્ટિથી કરશે ને ? કારણ કે માણસને જેવું પ્રયોજન હોય એને અનુરૂપ જ પરિણામ એ મેળવતો હોય છે. આમ જાણે ભગવાને ધારદાર તર્ક રજુ કર્યો હોય, એમ તેનું સમાધાન કરે છે-

યદિ નામ જિગીષયાઽપિ તે,
 નિપતેયુર્વચનેષુ વાદિનઃ ।
 ચિરસઙ્ગતમન્યસંશયં,
 ક્ષિણ્યુર્માનમનર્થસઙ્ચયમ્ ॥૪-૧૪ ॥

હે ભગવન્ ! યદિ વાદિનો જિગીષયાઽપિ તવ વચનાનાં સંસર્ગ ગચ્છેયુઃ, તદાઽપિ ચિરકાલીનાં સ્વમનોગતાં શઙ્કામ્, અનર્થસઙ્ચય-રૂપમભિમાનં ચ ક્ષિણ્યુઃ, કેનાપિ પ્રયોજનેન ત્વદ્વચનપરિભાવનં કલ્યાણ-બીજમિતિ ભાવઃ ।

કો મદ્વચનેષુ તાદૃશાતિશય ઇતિ પર્યનુયોજકમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-
 ઉદધાવિવ સર્વસિન્ધવઃ,
 સમુદીર્ણાસ્ત્વયિ સર્વદૃષ્ટયઃ ।

દેવાદિદેવ ! જો પરવાદીઓ આપના પર વિજય મેળવવાની કામનાથી પણ એક વાર આપના વચનોનો બરાબર વિચાર કરે તો ય જો મોટા કામ થઈ જશે. એક તો એમના મનમાં વર્ષોથી જે શંકાઓ હશે એ દૂર થઈ જશે અને બીજું એમને અનર્થોના પોટલા બંધાવનાર મિથ્યાભિમાન મોળું પડી જશે- ગુમાન ઉતરી જશે.

મારા નાથ ! તારા વચનો તો એવા છે કે કોઈ પણ પ્રયોજનથી ય તેનો સારી રીતે વિચાર કરાય તો કલ્યાણ જ થાય છે. ॥૪-૧૪॥

વત્સ ! એવો વળી મારા વચનોમાં કયો જાદુ છે ? જાણે ભગવાને આવો પ્રશ્ન કર્યો હોય તેમ ઉત્તર આપે છે -

દયાસિંધુ ! જેમ દરિયામાં બધી નદીઓ મળે છે. તેમ આપના વાઙ્મયમાં સર્વદર્શનો સારી રીતે મળેલા છે. અને જેમ એક એક

ન ચ તાસુ ભવાનુદીક્ષ્યતે
 પ્રવિભક્તાસુ સરિત્ત્વિવોદધિઃ ॥૪-૧૫ ॥

હે ભગવન્ ! યથા સમુદ્રે સર્વા નદ્યઃ, તથા ત્વયિ સર્વદર્શનાનિ સમ્યક્તયોદિતાનિ સન્તિ । યથૈવ પૃથક્ પૃથક્ નદીષુ સમુદ્રો ન દૃશ્યતે, તથૈવ પ્રત્યેકદર્શને તુ ત્વં ન દૃશ્યસે ।

એવં ચ સર્વનયસમન્વયનિબન્ધનં માધ્યસ્થ્યં તદનુમિતાં વીતરાગતાં ચ ત્વદ્વચનમેવ વ્યનક્તીત્યતોઽપિ પરઃ કોઽતિશયઃ સ્યાત્ ?

સ્યાદેતત્, સત્યપિ મદતિશયેઽન્યાતિશયદર્શનં ચેત્તદાઽવશ્યં વિચારા-વકાશ ઇતિ સસ્મિતમૂચાનમિવ ભગવન્તમાહ-

સ્વયમેવ મનુષ્યવૃત્તયઃ,
 કથમન્યાન્ ગમયેયુરુન્નતિમ્ ? ।

અનુકૂલહૃતસ્તુ બાલિશઃ,
 સ્ખલતિ ત્વય્યસમાનચક્ષુષિ ॥૪-૧૭ ॥

નદીમાં સાગર નથી દેખાતો. તેમ પ્રત્યેક દર્શનમાં આપનું વાઙ્મય પણ નથી દેખાતું.

આ રીતે સર્વનયસમન્વય કરનારું માધ્યસ્થ્ય અને એનાથી અનુમિત વીતરાગતાને તારું વચન જ વ્યક્ત કરે છે. માટે આનાથી વધારે કયો જાદુ હોઈ શકે ? ॥૪-૧૫॥

પણ વત્સ ! જેમ મારામાં તને વિશિષ્ટતા દેખાય છે, એમ બીજામાં ય વિશિષ્ટતા દેખાય, તો તો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ ને ? પરમાત્માની જાણે આ વાતનો જ પ્રતિભાવ આપતા કહે છે -

કરુણાસાગર ! જે દેવો કામ, ક્રોધ વગેરે દોષોથી કદર્યિત હોવાથી સામાન્ય માણસ જેવા છે, તેમની જ કક્ષાના છે, તેઓ બીજાને ઉન્નતિ કેવી રીતે અપાવી શકે ? તો ય લોકો તેમને પૂજે

હે ભગવન્ ! યે દેવાઃ કામાદિવિડમ્બિતત્વેન પ્રાકૃતજનસદૃશાઃ, તેઽન્યાનુન્નતિં કથં ગમયેયુઃ ? કિન્તુ તાદૃશા અપિ દેવાઃ સ્વાભીષ્ટત્વેન મૂઢાનામનુકૂલાઃ, સાદૃશ્યસ્યાપિ સ્નેહનિબન્ધનત્વાત્, તૈરનુકૂલૈરાકર્ષિતો બાલિશો જનસ્તદ્વિપરીતદર્શને ત્વયિ યથાર્થપરિચયવિરહાત્ સ્વલનામુપૈતિ ।

અસ્માકં તૂભયવિષયસ્ય યથાર્થપરિચયસ્ય યોગાદ્વિચારિતમેવ વિ-
ચાર્યમિતિ ।

અસ્તુ નામ મત્પરિચયઃ, કિન્તુ કૃતકૃત્યોઽહમિતિ વૃથૈવ મે
પ્રસાદનમિત્યભિદધન્તમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

આરાધ્યસે ત્વં ન ચ નામ વીરં !

સ્તૈવૈઃ સતાં ચૈષ હિતાભ્યુપાયઃ ।

છે એનું રહસ્ય એ હોઈ શકે કે સરખે સરખા વચ્ચે પ્રેમ જામે, તેઓને એટલે જ એ દેવો ગમી ગયાં હોય, ભાવતું તું ને વૈદે કી'ધું-
આવો ઘાટ ઘડાય ને એ દેવો અનુકૂળ થઈ પડે.

પછી તો એવા અનુકૂળ દેવોથી આકર્ષિત થઈ ગયેલ બાલિશ જનને આપને જોયા પછી લાગે કે આપની દૃષ્ટિ તો વિપરીત છે. પેલા રાગી છે, ને આપ વીતરાગી છો. એને આપનામાં પ્રતિકૂળતા ભાસે. આપ જ કલ્યાણકર છો એવો વાસ્તવિક પરિચય ન થવાને કારણે આપનામાં તેઓ અણગમો રાખે. અમને તો બંને બાજુનો વાસ્તવિક પરિચય થઈ ગયો છે. માટે અમે તો જે વિચારણીય છે તે વિચાર્યું જ છે. ૧૧૪-૧૭૧।

ઠીક છે વત્સ ! ભલે મારો પરિચય થઈ ગયો. પણ હું તો કૃતકૃત્ય થઈ ગયો છું. હવે કશું જ કરવાનો નથી. તો પછી મારી આટલી બધી આરાધના ફોગટ નથી ? જાણે મરક મરક સ્મિત

ત્વન્નામસઙ્કીર્તનપૂતયત્નઃ,

સદ્ભિર્ગતં માર્ગમનુપ્રપત્યે ॥૫-૧ ॥

હે વીર ! ત્વં સ્તવનૈઃ પ્રસન્નો ન ભવસિ, તથાપિ તવ સ્તુતિર્ભવ્યાનાં કલ્યાણપ્રાપ્તેરુપાયઃ । તસ્માત્તવ નામ્નઃ સમ્યક્ કીર્તનેનાહં મમ પ્રયત્નં પવિત્રીકરોમિ । इत्थं च तमेव भव्यजनस्वीकृतं त्वत्स्तुतिरूपं मार्गं स्वीकरिष्ये ।

ન ચાપ્રસન્નાત્ફલપ્રાપ્તિરેવાસમ્ભવિની, ચિન્તામણિપ્રભૃતિભિર્વ્યભિચારો-
પલમ્બાદિતિ માઽસ્માન્ ડિમ્બકલ્પાન્ ભૃશં પરીક્ષસ્વ ।

તથાપિ કા તવ મત્સ્તુતિશક્તિરિતિ મુચ્યતામાગ્રહ ઇતિ પરીક્ષા-
પરમિવ ભગવન્તં પ્રતિવક્તિ-

રેલાવતા ભગવાને હવે બરાબર નાડ પકડી છે, અને ભક્ત એનું સમાધાન કરે છે-

વીર ! હું ગમે તેટલા સ્તવનો બોલું તું પ્રસન્ન નથી થવાનો એ હું જાણું છું. પણ તારી સ્તુતિ ભવ્યજીવોને કલ્યાણપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. માટે આપના નામના સમ્યક્ કીર્તનથી હું મારા પ્રયત્નને પવિત્ર કરીને ભવ્યજનોએ જે માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો એ જ તારી સ્તુતિ કરવાના માર્ગને હું અપનાવીશ. તું પ્રસન્ન ભલે ન થાય. પણ તારી સ્તુતિથી કલ્યાણ થવાનું જ છે એટલું નિશ્ચિત છે.

મારા વ્હાલા ! તારા પ્રસન્ન થયા વગર ફળ ન મળી શકે એવું નથી. દુનિયામાં પણ દેખાય છે કે ચિંતામણિ રત્ન પ્રસન્ન નથી થતું તો ય તેના અદ્ભુત ફળો તો મળે જ છે. માટે નાથ ! હવે તારા બાળકની બહું કસોટી ના કર. ૧૧૫-૧૧।

પણ વત્સ ! મારી સ્તુતિ કરવાની તારી શક્તિ જ ક્યાં છે ? અને શક્તિ જ નથી તો એવો આગ્રહ કેમ રાખે છે ? જાણે

જાને યથાઽસ્મદ્ધિધવિપ્રલાપઃ,

ક્ષેપઃ^૧ સ્તવો વેતિ વિચારણીયમ્ ।

ભક્ત્યા સ્વતન્ત્રસ્તુ તથાપિ વિદ્વન્^૨ !

ક્ષમાવકાશાનુપપાદયિષ્યે ॥૫-૨ ॥

હે નાથ ! અહં જાનામિ, યથા માદૃશજનસ્યાયં સ્તુતિપ્રયોજનોઽપિ વિપ્રલાપો ભવતાં નિન્દા વા સ્તવના વેતિ ચિન્ત્યમ્, સામર્થ્યાભાવેનાલ્પોક્તિ-પ્રમુખદોષયોગાત્ ।

તથાપિ ભક્ત્યાઽહં સ્તોતું સ્વતન્ત્રોઽસ્મીતિ ક્ષમાયા અવકાશો મમ યુક્તિયુક્ત ઇતિ પ્રમાણયિષ્યામિ । અશુદ્ધાઽપિ હિ શુદ્ધાયાઃ ક્રિયા હેતુઃ સદાશયાદિતિ મદ્ભક્તિરેવ સદોષામપિ સ્તુતિમૌચિત્યં ગમયતિ ।
પરમાત્મા હજી પરીક્ષા ચાલુ રાખે છે. પણ ભક્ત પણ ખરો ભક્ત જ છે. જોઈ લો એનો પ્રત્યુત્તર -

કૃપાનાથ ! હું જાણું છું. કે હું સ્તુતિ કરીશ એ પણ હકીકતમાં તો લવારો જ થવાનો છે, અને એ લવારો પણ આપની નિંદા છે કે સ્તવના એ પણ પ્રશ્ન બની જશે. કારણ કે ખરેખર મારી એવી શક્તિ જ નથી. બાળક હાથ પહોળા કરીને સાગરનો વિસ્તાર બતાવે એ તો સાગરની લઘુતા કર્યા જેવું જ થાય ને ? લાખો કિલોમીટરના એના વિસ્તારને પોણા મીટરમાં બતાવવો એ તો અલ્પોક્તિ છે. સાગરનું ડિવેલ્યુએશન-અપમૂલ્યાંકન છે. બસ, તારી સ્તુતિ કરવા જાઉં ને આ જ દશા થાય છે.

પણ તો ય તારી ભક્તિથી હું સ્તુતિ કરવા સ્વતંત્ર છું. માટે અવશ્ય ક્ષમાપાત્ર છું. આવું હું ઠરાવી શકીશ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું છે ને ? શુભ આશય હોય તો અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનું કારણ બની જાય છે. માટે એ પણ કલ્યાણકારક છે. આમ મારો

એવં સ્થિતેઽપિ તવ સ્તુતૌ કિઞ્ચિદ્ બાધકમિત્યાવિષ્કુર્વન્નાહ-
ગમ્भीરમમ્બોનિધિનાઽચલૈઃ સ્થિતં,

શરદ્ધિવા નિર્મલમિષ્ટમિન્દુના ।

ભુવા^૧ વિશાલં દ્યુતિમદ્ વિવસ્વતા,

બલપ્રકર્ષઃ પવનેન વર્ણ્યતે ॥૫-૩ ॥

સ્વામિન્ ! વિશ્વે કિમપિ પ્રશંસાપાત્રીક્રિયતે, તત્પ્રાય ઉપમાદ્વારેણ । યથા ગમ્भीરં સાગરેણ, નિશ્ચલં પર્વતેન, નિર્મલં શરદ્ધૃતુસત્કાકાશેન, મનોવાઙ્છિતં ચન્દ્રેણ, વિશાલં પૃથિવ્યા, તેજસ્વી સૂર્યેણ, બલપ્રકર્ષઃ પવનેન વર્ણ્યતે ।

વર્ણ્યતાં નામ, કિં મમ સ્તુતેરાયાતમિતિ પૃચ્છાકરમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

ભક્તિભાવ સદોષ સ્તુતિને ય ઉચિત બનાવી દેશે. ॥૫-૨॥

પ્રભુ ! આમ હોવા છતાં ય, હજી ય તારી સ્તુતિ કરવામાં એક નડતર છે, જો -

દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુની પ્રશંસા કરવામાં આવે તે મોટે ભાગે ઉપમા દ્વારા કરાય છે. જેમ કે ગંભીર હોય એને સાગર સાથે સરખાવાય છે. નિશ્ચલ પર્વતથી, નિર્મળ શરદઋતુના આકાશથી, મનોવાંછિત ચંદ્રથી, વિશાળ પૃથ્વીથી, તેજસ્વી સૂર્યથી અને ખૂબ બળવાન હોય એ પવનથી સરખાવાય છે.

એટલે કે - કોઈ બહુ ગંભીર હોય તો એમ કહેવાય છે કે આ તો સાગર જેવો ગંભીર છે. આમ ઉપમા દ્વારા પ્રશંસા કરાતી હોય છે. ॥૫-૩॥

તો ભલે ને કરાય, એમાં મારી સ્તુતિને શું લાગે વળગે ? પ્રભુના જાણે આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતા હોય એમ કહે છે-

ગુણોપમાનં ન તવાઽત્ર કિઞ્ચિ-

દમેયમાહાત્મ્ય ! સમઞ્જસં યત્ ।

સમેન હિ સ્યાદુપમાભિધાનં,

ન્યૂનોઽપિ તે નાસ્તિ કુતઃ સમાનઃ ? ॥૫-૪॥

હે અપરિમેયમાહાત્મ્ય ! વિશ્વત્રયેઽપિ તાદૃશં વસ્તુ ન, યત્તવ કસ્યચિદ્ ગુણસ્ય સારૂપ્યં યાતુમલમ્, અત એવ કાઽપ્યુપમા તદુચિતા ન વિદ્યતે, યત ઉપમાયા ધ્યાપનં તુ સમાનેન એવ ભવતિ, ભવતા તુ ન્યૂનોઽપિ ન વિદ્યતે, તર્હિ સમાનસ્ય વાર્તેવ કા ?

યદ્ગુણપ્રકર્ષસ્તવ, તદ્ગુણાંશોઽપ્યેષાં સાગરાદીનાં નેતિ સ્ફુટ એવ ન્યૂનત્વસ્યાઽપ્યભાવઃ, તદ્ગુણજાતીયાપકૃષ્ટગુણવત્ત્વસ્યૈવ તદ્ન્યૂનત્વ-રૂપત્વાત્ । કોટીશ્વરસકાશાલ્લક્ષપતેન્યૂનતાવત્ । ઇતિ ત્વદ્ગુણોપમાન-વિરહ એવ મમ ત્વત્સ્તુત્યન્તરાયઃ ।

મારા નાથ ! તારું માહાત્મ્ય અપરિમિત છે. ત્રણ જગતમાં પણ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કે જે તારા ગુણની બરાબરી કરી શકે. માટે જ તારા ગુણો સાથે મેળ ખાય એવી કોઈ ઉપમા જ નથી. ઉપમા તો જે સમાન હોય એની જ આપી શકાય. પણ તારાથી તો કોઈ ન્યૂન પણ નથી તો સમાનની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

તારામાં જે ગુણોનો પ્રકર્ષ છે, એ ગુણોનો તો સાગર વગેરેમાં અંશ પણ નથી. એટલી સીધી વાત છે કે તેઓ તારાથી ન્યૂન પણ નથી. તારામાં જે જાતના ગુણો છે એ જાતના જ નીચી કક્ષાના ગુણો હોત તો તેઓ તારાથી ન્યૂન બની શકત. જેમ કે કરોડપતિ કરતાં લાખપતિ ઉતરતો છે તેમ કહેવાય. પણ ભિખારીની તો એમાં વાત જ ક્યાંથી આવે ?

આમ તારા ગુણોને સરખાવવા ઉપમાન નથી. એ મને સ્તુતિ કરવામાં અંતરાયરૂપ છે. ॥૫-૪॥

૧. ય - માનેન । ૨. ક - નાપિ ।

તર્હિ બાલિશસ્તવાયમશક્યાનુષ્ઠાનપ્રયાસ ઇતિ પ્રેરયન્તમિવ ભગ-વન્તમાહ-

સ્તુતાવશક્તિસ્તવ યોગિનાં ન કિં ?

ગુણાનુરાગસ્તુ મમાપિ નિશ્ચલઃ ।

ઇદં વિનિશ્ચિત્ય તવ સ્તવં વદન્,

ન બાલિશોઽપ્યેષ જનોઽપરાધ્યતિ ॥૨॥

હે પરમેશ્વર ! તવ સ્તુતૌ મમ શક્તિરેવ નાસ્તીતિ યદ્ બ્રૂષે, તત્સત્યમેવ, કિન્તુ તત્તુ યોગિનામપિ સમાનમ્, તેઽપિ ત્વત્સ્તુતાવશક્તાઃ, અથ ચ કુર્વન્તિ, તદા કથમહમેવ પ્રતિષેધ્યઃ ?

નનુ તે તુ ગુણાનુરાગેણ સ્તુત્યશક્તા અપિ પ્રવર્તન્તે ઇત્યદોષ ઇતિ ચેત્ ? તદા મમાપિ ગુણાનુરાગો ન ક્વાપિ પલાયિતઃ, અપિ તુ

વત્સ ! હવે તને ભાન થઈ ગયું ને ? કે જે કરવાની તારી શક્તિ જ નથી એ કરવાનો પ્રયાસ બાલિશ છે. જાણે પ્રભુએ મીઠાશથી એવો રણકો કર્યો હોય, તેમ ભક્ત પ્રતિભાવ આપે છે -

મારા વ્હાલા ! તારી સ્તુતિ કરવાની મારી શક્તિ જ નથી, એમ તું જે કહે છે તે સાવ સાચું છે. પણ આ વાત તો યોગીઓને પણ લાગુ પડે છે. તેઓ પણ તારી સ્તુતિ કરવા અસમર્થ છે. આમ છતાં તેઓ સ્તુતિ કરે તો છે, તો પછી મને જ કેમ રોકો છો ?

વત્સ ! યોગીઓ તો મારા પ્રત્યેના ગુણાનુરાગથી સ્તુતિ કરે છે. માટે તેઓની શક્તિ ન હોવા છતાં ય તેઓ નિર્દોષ છે. જાણે પ્રભુએ આવો ખુલાસો કર્યો હોય, તેમ ભક્ત તેનો જવાબ વાળે છે - અરે મારા નાથ ! તો પછી મારો ગુણાનુરાગ પણ ક્યાંય નાસી નથી

૧. અહીંથી કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત અયોગવ્યવસ્થેદકદ્વાત્રિંશિકામાંથી ઉદ્ધૃત સ્તુતિઓ છે. ૨. ય - મપા નિશ્ચ । ૩. ય - વિનીશ્ચિ । ૪. ય - બાલશો ।

નિશ્ચલ એવ હૃદયગત આસ્તે । એવં નિશ્ચયં કૃત્વાઽહં તવ સ્તવં વદામિ, તસ્માદ્ બાલિશોઽપ્યહં નાપરાધં કરોમિ ।

ઇત્થં સ્તુતિસજ્જોઽપ્યાદાવેવ સ્વલાઘવં ગુણાનુરાગં ચ પ્રકટયન્નાહ-
ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા ?

અશિક્ષિતાલાપકલા ક્વ ચૈષા ?

તથાપિ યૂથાધિપતેઃ પથિસ્થઃ,

સ્વલદ્ગતિસ્તસ્ય શિશુર્ન શોચ્યઃ ॥૩॥

હે નાથ ! અલ્પાક્ષરેષુ મહાન્ અર્થો યાસાં વિદ્યતે, તાઃ શ્રીસિદ્ધ-
સેનદિવાકરસૂરિકૃતાઃ સ્તુતયઃ ક્વ ? સમ્યક્શિક્ષામન્તરેણૈવ પ્રયુક્તા
મમૈષા-ઽઽલાપકલા ચ ક્વ ?

મુચ્યતાં તર્હિ સ્તુતિકારાભિમાન ઇત્યત્ર સ્વયં સમાધત્તે-તથાપિ
યથા ગજરાજસ્ય માર્ગે ગચ્છંસ્તસ્ય શિશુઃ સ્વલન્નપિ ન શોચ્યઃ, તથા-
ઽહમન્નસદ્કાશોઽપિ તેષાં વિદુષામનુચરતયા તચ્છિશુકલ્પો સ્વલન્નપિ
ગયો. એ તો મારા હૃદયમાં જ નિશ્ચલ છે. માટે આ રીતે નિશ્ચય
કરીને હું તારી સ્તુતિ કરું છું, માટે હું બાલિશ છું એ વાત સારી,
પણ અપરાધી તો નથી જ. ॥૨॥

આમ સ્તુતિ માટે સજ્જ થઈને પણ શરૂઆતમાં જ પોતાની
નમ્રતા અને ગુણાનુરાગને પ્રગટ કરતા કહે છે-

હે નાથ ! જેમાં અક્ષરો થોડા છે પણ અર્થ અતિ ગંભીર અને
મહાન છે એવી શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ બનાવેલી સ્તુતિઓ ક્યાં ?
અને અભણના લવારાઓ જેવી મારી બનાવેલી સ્તુતિઓ ક્યાં ?

જો કોઈ એમ કહે કે આખું જ છે તો પછી સ્તુતિકર્તા થવાના
અભરખા મુકી દો ને ? તો અહીં સમાધાન છે કે - જેમ ગજરાજની

નૈવ શોચ્યઃ, નાપ્યુપહાસ્યઃ । વસ્તુતસ્તુ મહાજનમાર્ગમુપેક્ષ્યોન્માર્ગગમનસ્યૈવ
સ્વલનારૂપત્વાદિતિ ભાવઃ ।

એકેનૈવ વચસાઽર્હતઃ સર્વોત્કૃષ્ટતામાવિષ્કુર્વન્નાહ-
જિનેન્દ્ર ! યાનેવ વિબાધસે સ્મ,

દુરન્તદોષાન્ વિવિધૈરુપાયૈઃ ।

ત એવ ચિત્રં ત્વદસૂયયેવ,

કૃતાઃ કૃતાર્થાઃ પરતીર્થનાર્થૈઃ ॥૪॥

હે જિનેન્દ્ર ! ત્વં ઘોરતપોધ્યાનાદિભિરનેકપ્રકારૈરમોઘૈરુપાયૈર્યાનેવ
દુરન્તદોષાન્ વિબાધસે, ત એવ દોષાસ્ત્વયિ ઈર્ષ્યયેવ પરદર્શિનામ-
ભીષ્ટૈર્દેવૈઃ સ્વહૃદયેષ્વાશ્રયદાનેન સન્તોષિતાઃ, સ્વસ્મિન્ તદ્વિકારજનન-
પાછળ પાછળ તેનું મદનિયું જતું હોય, એ કદાચ ગજરાજની ચાલને
અનુસરવા કોશિષ કરે તો ય લથડિયા ખાતું ખાતું જાય, પણ કોઈ
એની નિંદા કરતું નથી. એ મદનીયું શોચનીય બનતું નથી. એમ હું
ય અભણ જેવો હોવા છતાં ય એ મહાપુરુષોના પોઠિયા જેવો છું.
એમના માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરું છું. માટે હું ય લથડિયા ખાઉં,
સ્ખલના પામું તો ય નિંદાપાત્ર નથી, હાંતીપાત્ર પણ નથી. કારણ કે
વાસ્તવિક સ્ખલના તો એ છે, જ્યાં મહાપુરુષોના માર્ગની ઉપેક્ષા
કરીને ઉન્માર્ગે જવામાં આવે છે. ॥૩॥

હવે એક જ સ્તુતિથી અરિહંત પરમાત્માની સર્વોત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ
કરતા કહે છે -

હે જિનેન્દ્ર ! આપે ઉગ્ર તપ, અદ્ભુત ધ્યાન વગેરે અનેક
પ્રકારના અમોઘ ઉપાયોથી કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, વગેરે દોષોનો
ખાત્મો બોલાવી દીધો. પણ તારા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યાથી પરદર્શનીઓના
ઈષ્ટદેવતાઓએ એ જ દોષોને પોતાના દિલમાં સ્થાન આપીને સંતોષ

દ્વારેણ કૃતકૃત્યાઃ કૃતાઃ । રિપો રિપુર્મિત્રમિતિ ન્યાયેન ત્વદ્વિપક્ષત્વાભિમાનેન ત્વદ્વિબાધિતા દોષાઃ પરૈર્મિત્રીકૃતા इत्यभिપ્રાયઃ ।

પરેષાં કામાદિવિડમ્બિતતા તુ તેષામેવ સિદ્ધાન્તેષુ પ્રસિદ્ધા, 'પ્રજા-પતિઃ સ્વાં દુહિતરમકામયત'- इत्यादिना ।

અથ પરવાદિભ્યો નમસ્કુર્વન્ વ્યાજનિન્દયા સ્તૌતિ-

યથાસ્થિતં વસ્તુ દિશન્નધીશઃ,

ન તાદૃશં કૌશલમાશ્રિતોઽસિ ।

તુરઙ્ગશૃઙ્ગાણ્યુપપાદયદ્ભ્યો,

નમઃ પરેભ્યો નવપણ્ડિતેભ્યઃ ॥૫॥

હે અધીશ્વર ! ત્વં તુ વસ્તુનો યથાર્થસ્વરૂપમેવોપદિશસિ, તત્ર કિમપિ વિશેષં ન કરોષિ, કાઽત્ર તવ કુશલતા ? પરદર્શનિનસ્તુ નવીનાઃ પણ્ડિતાઃ, તે તુ તુરઙ્ગમસ્યાપિ વિષાણાનિ સ્વકલ્પન-આપ્યો, પોતાનામાં કામાદિ દોષો જનિત વિકારોને થવા દીધા અને તેના દ્વારા એ દોષોને કૃતકૃત્ય બનાવી દીધા.

એવી નીતિ છે કે દુશ્મનનો દુશ્મન મિત્ર. એ દેવોએ ય આ જ નીતિ અપનાવી લાગે છે. તેઓ તને દુશ્મન માને છે એટલે તારા દુશ્મન - કામાદિ દોષોને મિત્ર બનાવી લીધા છે.

તે દેવો કામ વગેરે દોષોથી વિડંબના પામ્યા છે એવું તો એમના જ શાસ્ત્રો કહે છે જેમ કે - પ્રજાપતિએ = બ્રહ્માએ પોતાની દીકરીની કામના કરી હતી વગેરે. ॥૪॥

હવે પરવાદીઓને નમસ્કાર કરતાં વ્યાજનિંદાથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે -

સ્વામિન્ ! તું તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો જ ઉપદેશ આપે છે એમાં કાંઈ વધાર-નવીનતા તો કરતો જ નથી. જેવું છે તેવું કહી

યોપપાદયન્તિ, તેભ્ય એવ નમોઽસ્તુ । તાત્પર્યમત્ર ત્વં યથાર્થદેષ્ટા, પરે ત્વસત્પ્રલાપિન इति ।

અકિઞ્ચિત્કરો યથાર્થદેષ્ટાઽપ્યહમ્, કિં સ્વશરીરાર્પણપ્રવણેભ્યોઽપ્યુ-ત્કૃષ્ટ इति પર્યનુયોગપરમિવ ભગવન્તં પ્રતિવક્તિ-

જગત્યનુધ્યાનબલેન શશ્વત્,

કૃતાર્થયત્સુ પ્રસભં ભવત્સુ ।

કિમાશ્રિતોઽન્યૈઃ શરણં ત્વદન્યઃ,

સ્વમાંસદાનેન વૃથા કૃપાલુઃ ॥૬॥

સ્વામિન્ ! જગતિ સ્વાનુસરણપ્રવણધ્યાનસ્ય સામર્થ્યેનૈવ ભવાનુરા-ગિણોઽપિ પ્રસભં ત્વં શિવમાર્ગયાયિનઃ કરોષિ, તાન્ કૃતાર્થાન્ કરોષિ ।

દીઘું. એમાં તારી કઈ કુશળતા ?

પરદર્શનીઓ તો અભિનવ પંડિતો છે. તેઓ તો એવી અવનવી વાતો કરે છે કે જાણે ઘોડાના શિંગડા ઉગાડતા હોય એવું જ લાગે છે. માટે અમે તો એમને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે આપ વાસ્તવિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરો છો. બીજા તો બોગસ લવારો કરે છે. ॥૫॥

ભલે હું વાસ્તવિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતો હોઉં. પણ વત્સ ! હું તમારા માટે શું કરું છું ? જુઓ, પેલા તો પોતાનું શરીર સુદ્ધા અર્પણ કરી દેતા હતા. શું તેમના કરતાં ય હું મહાન છું ? પ્રભુની આ જ પરીક્ષાનું પેપર લખતો હોય તેમ ભક્ત કહે છે -

મારા વ્હાલા ! ગમે તેવા જીવને પણ એક વાર તારા ધ્યાનની લગની લાગી જાય, પછી તો એના જ પ્રભાવથી એ મોક્ષમાર્ગે ફાળ ભરીને પ્રગતિ કરે છે, કલ્યાણોને પામીને કૃતાર્થ થઈ જાય છે આ છે તારા ધ્યાનમાત્રનો પ્રભાવ. તારે કાંઈ કરવું પડે ને તો જ તારા

એવં સત્યપિ પરદર્શનમોહિતૈરજ્જનૈ-સ્ત્વત્તોઽન્યઃ સુગતાદિઃ કિમર્થં શરણીકૃત્યઽઽશ્રિતઃ ? સોઽપિ તાન્ કૃતાર્થયિષ્યતીતિ કો દોષ ઇત્યત્રાહ- તદ્ધ્યાનેન કલ્યાણાઽઽપ્ત્યા કૃતાર્થતા સ્યાદિતિ તદ્યોગ્યતૈવ ન, સ તુ સ્વમાંસદાનેન સકૃદેવ પરોદરમપૂરયત્, નરકાતિથિં ચ તમકરોદિતિ વૃથૈવ કૃપાલુઃ ।

કિન્ત્વદ્યાપિ મદ્વિષયેઽનેકા વિપ્રતિપત્તય ઇત્યનિશ્ચયાન્મયિ ભવતાં કોઽઙ્ગસાઽનુરાગ ઇતિ પૃચ્છન્તમિવ ભગવન્તં પ્રત્યાહ-

ક્ષિપ્યેત વાઽન્યૈઃ સદૃશીક્રિયેત વા,

તવાઙ્ગિપીઠે લુઠનં સુરેશિતુઃ ।

ઇદં યથાવસ્થિતવસ્તુદેશનં,

પરૈઃ કથઙ્કારમપાકરિષ્યતે ? ॥૧૨॥

ભક્તનું કલ્યાણ થાય એવો નાનોસૂનો પ્રભાવ થોડી જ છે ?

પ્રભુ ! અમને તો થાય છે કે આવા પ્રગટ ને પરમ પ્રભાવી આપ હો ને લોકો બુદ્ધ વગેરેના શરણે કેમ જાય છે ? એ ય કૃતાર્થ કરી દેશે - આવું કોઈ કહેતું હોય તો મારે કહેવું છે કે એમના ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય, કૃતાર્થ થવાય એવી તેમની યોગ્યતા જ નથી.

તેમણે તો માત્ર એક વાર પોતાનું શરીર ધરીને બીજાનું પેટ ભર્યું. ભોજન મળે ને જેવું ફળ મળે, તેવું ફળ મળ્યું, બીજા દિવસની ભોજનની યિંતા ય ટળી નહીં, નરકનો મહેમાન થયો એ વધારામાં. એટલે તેમની દયા તો નામ માત્રની જ હતી. ॥૧૧॥

વત્સ ! આ તો બધું તું તારા મનનું - તને ઠીક લાગે તે કહે છે. પણ જો, હજી પણ મારા વિષયમાં કેટલા મતમતાંતરો છે. જેમ કે ઘણા માને છે કે મારી પાસે દેવો આવ્યા જ ન હતાં. એટલે પાકી તપાસ કર્યા વિના તું મારો અનુરાગી થઈ જાય એ કેવું ? જાણે

હે ભગવન્ ! ભવતાં પાદપીઠે સુરપતેર્લુઠનં યદ્ભૂત્ તદ્વાઙ્માત્રં કલ્પનાશિલ્પિનિર્મિતમિતિ પરદર્શનિભિઃ ક્ષેપવિષયીક્રિયેત । યદ્વાઽસ્મ- દ્દેષ્ટાઽપિ સુરપતિપ્રણતપાદપઙ્કજોઽભૂત્- ઇતિ સદૃશીક્રિયેત । વચનમાત્રેણ તુ સર્વસ્યાપિ સુલભત્વાત્ ।

કિન્તુ યદિયં ભવતા યથાર્થા દેશના કૃતા, યુક્તિયુક્તં તત્ત્વ- નિરૂપણં કૃતમ્, તત્ પરવાદિભિઃ કથમપિ નિરાકર્તુમશક્યમ્ । નેદં ક્ષેપગોચરમ્, દૃષ્ટેષ્ટાબાધિતત્વાત્ । નાપિ સાદૃશ્યાપાદનમપ્યત્ર શક્યમ્, પ્રત્યક્ષં વિસાદૃશ્યોપલમ્બાદિતિ ।

સ્યાદેતત્, યથા મય્યનુરાગાલમ્બનમધ્યક્ષં નિરીક્ષિતમ્, તથા પરમાત્માએ આવી અભિવ્યક્તિ કરી હોય તેમ ભક્ત તેનો ખુલાસો કરે છે-

મારા વ્હાલા ! તારા પાદપીઠે ઈન્દ્ર આળોટતો હતો આ વાતને પરવાદીઓ બોગસ કહે, મનઘડિત કહે, આ રીતે એ વાતનો પ્રતિક્ષેપ કરે અથવા તો અમારા ભગવાનને ય ઈન્દ્ર પ્રણામ કરતો હતો એમ એ વાતની બરોબરી કરે, તો એમાં કાંઈ અશક્ય નથી. બોલવા માત્રથી તો બધું જ સુલભ છે. અર્થાત્ સારી વાતને પણ ખોટી કહેતા, ને ખોટાને સારું કહેતા ક્યાં કોઈને વાંધો આવે છે ?

પણ આપે જે આ યથાર્થ દેશના કરી, યુક્તિયુક્ત તત્ત્વનિરૂપણ કર્યું, તેની સામે તો પરવાદીઓ કોઈ જ પ્રતિકાર કરી શકે તેમ નથી. એ નિરૂપણ પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિથી અબાધિત છે માટે એનો પ્રતિક્ષેપ થઈ શકે તેમ નથી. અને આવું શુદ્ધનિરૂપણ અમારા શાસ્ત્રોમાં ય છે એમ કહીને તેની બરોબરી પણ કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે કે એમાં શુદ્ધનિરૂપણ નહીં પણ પોલંપોલ જ છે. માટે જિનાગમની બરોબરી નથી. ॥૧૨॥

પરેષામપ્યુગ્રતપાંસિ દૃષ્ટાનિ, તત્કિમેકત્ર પક્ષપાતસ્ય બીજમિતિ
ભાષમાણમિવ ભગવન્તમાહ-

પરઃસહસ્રાઃ શરદસ્તપાંસિ,

યુગાન્તરં યોગમુપાસતાં વા ।

તથાપિ તે માર્ગમનાપતન્તો,

ન મોક્ષ્યમાણા અપિ યાન્તિ મોક્ષમ્ ॥૧૪॥

હે નાથ ! પરેડનેકસહસ્રવત્સરાન્ યાવત્ તપાંસિ કુર્વન્તુ, યુગાન્તરં
યાવદુગ્રયોગાઙ્ગાનામુપાસનાં કુર્વન્તુ, કિન્તુ ત્વદ્દેશિતવર્ત્મપરાઙ્મુખા
મોક્ષં યાતુકામા અપિ મોક્ષં નૈવ યાન્તિ । અસ્થાનાયાસસ્યાયાસમાત્ર-
ફલત્વાત્, સ્થાનં ચ ત્વદ્દેશિતમાર્ગ એવેતિ હૃદયમ્ ।

શિવેન ત્રિભુવનં સંહતમ્, બ્રહ્મણા તુ સૃષ્ટમિત્યાદિ શ્રૂયતે, મયા
તુ કિમપિ તાદૃશં ન કૃતમિત્યભિદધન્તમિવ ભગવન્તમાહ-

જગન્તિ ભિન્દન્તુ સૃજન્તુ વા પુન-

ર્યથા તથા વા પતયઃ પ્રવાદિનામ્ ।

જો વત્સ ! તે પ્રત્યક્ષ મારામાં એવું જોયું કે તને મારો અનુરાગ
થઈ ગયો. પણ એમ તો તે પરવાદીઓના ઉગ્ર તપો પણ ક્યાં નથી
જોયા ? તો પછી એક બાજુનો જ પક્ષપાત કરવાનું શું કારણ છે ?
જાણે પ્રભુના આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર પાઠવતા કહે છે-

કરુણાસાગર ! એ પરવાદીઓ છો ને હજારો વર્ષો સુધી ઘોર
તપસ્યા કરે, છો ને યુગોના યુગો સુધી ઉગ્ર યોગાંગોની ઉપાસના
કરે, તો પણ આપે દર્શાવેલ માર્ગથી તેઓ પરાઙ્મુખ છે. માટે મોક્ષે
જવા ગમે તેટલા તલપાપડ હોય, તો ય મોક્ષે નથી જ જવાના. વહેલા
મોડા જ્યારે પણ તારા ચીંધ્યા રાહે આવશે ત્યારે જ મોક્ષે જશે.

૧. ઘ - સહસ્રા । ૨. ઘ - પાંશિ । ૩. ઘ - પતન્ વિના । ૪. ગ-ઘ - મોક્ષ ।
૫. ઘ - ભિદિન્તુ ।

ત્વદેકનિષ્ઠે ભગવન્ ભવક્ષય-

ક્ષમોપદેશે તુ પરં તપસ્વિનઃ ॥૧૯॥

સ્વામિન્ ! પરદર્શનિનાં નાથાસ્ત્રીણિ ભુવનાનિ સંહરન્તુ, રચયન્તુ
વા, કિન્તુ સંસારસાગરપારગમનપ્રવીણોપદેશવિષયે તુ તેડપિ વરાકા
ઇતિ પ્રત્યક્ષમીક્ષ્યતે । સ ઉપદેશસ્તુ કેવલં ત્વચ્યેવ નિષ્ઠોડસ્તિ, ઇતિ
ત્વામેવ શરણં પ્રપન્નાનામસ્માકં તૈર્ન કિમપિ પ્રયોજનમ્ ।

જગદ્ભેદસર્ગાદ્યપિ ફલ્ગુતયાન્યત્રોપપાદિતમ્?, અત્ર ત્વચ્યુપગમ્યાપિ

જેમ ગોળ-ગોળ ફરવાથી હજારો કિલોમીટર ચાલ્યા પછી પણ
ત્યાં ના ત્યાં જ રહેવાય છે. તેમ કાંઈ પણ અનુચિત ક્ષેત્રે વેઠેલા
કાચકલેશનું ફળ કાચકલેશ જ હોય છે. એ માણસ થાકી-પાકીને
લોથપોથ થઈ જાય એ જ એનું ફળ, કારણ કે ફીલ્ડ જ ખોટું હતું.
અને સાચું ફીલ્ડ તો એક માત્ર તે દર્શાવેલો માર્ગ જ છે.

વત્સ ! તે કદાચ સાંભળ્યું હશે કે શંકરે ત્રણ જગતનો સંહાર
કર્યો હતો, પછી બ્રહ્માએ તેનું સર્જન કર્યું હતું. મેં તો એવું કશું જ
નથી કર્યું, બોલ આમાં તારે કાંઈ કહેવું છે ? જાણે મલકતા મુખે
પ્રભુએ ભક્તને પ્રશ્ન કર્યો હોય એમ તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે -

પ્રાણેશ્વર! પરદર્શનીઓના માનેલા ભગવાનો ત્રણ ભુવનોના સંહાર
કરો કે સર્જન કરો, પણ તેઓ પણ સંસારસાગરનું પારગમન કરાવી
શકે તેવો ઉપદેશ આપવામાં તો સાવ અસમર્થ-બિચારા જ છે. એવું
પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. (એમનું જગતસર્જન તો કોણે જોયું ભગવાન જાણે)
એવો ઉપદેશ તો એક માત્ર તે જ આપ્યો છે. માટે અમે તો તારા જ
શરણાગત છીએ, પેલાઓનું અમને કોઈ કામ નથી.

આ તો 'જો' તેમણે જગતના સંહાર-સર્જન કર્યા હોય 'તો'ની
વાત છે, તો ય પરમાત્મા જ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. બાકી તો એ

૧. દૃશ્યતાં વીતરાગસ્તોત્રે સપ્તમઃ પ્રકાશઃ ।

નૈષાં પ્રકર્ષ इति दर्शितम् ।

આસ્તામુપદેશવાર્તા, ત્વન્મુદ્રાઽપ્યેષાં દુર્લભેત્યાહ-

વપુશ્ચ પર્યङ्કશયં શ્લથં ચ,

દૃશૌ ચ નાસાનિયતે સ્થિરે ચ ।

ન શિક્ષિતેયં પરતીર્થનાથૈ-

ર્જિનેન્દ્ર ! મુદ્રાઽપિ તવાન્યદાસ્તામ્ ॥૨૦॥

હે જિનેન્દ્ર ! પર્યङ્કાસનશાલિ વિકારવિહીનં તવેદં શરીરમ્, નેત્રેઽપિ ન રૂપવિક્ષિપ્તતયા લોલેઽપિ તુ નાસિકોપરિ વ્યવસ્થિતે ।

એતાવતી તવ મુદ્રાઽપિ પરતન્ત્રાણામીશ્વરૈર્ન શિક્ષિતા, તદા મુક્તિ-માર્ગોપદેશાદિ તુ દૂર એવ તિષ્ઠતુ ।

અસ્માકં તુ ત્વચ્છાસનમેવ ત્વત્પ્રામાણ્યજ્ઞાપકમિત્યભિધત્તે-

યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્ પ્રતીમો,

ભવાદૃશાનાં પરમસ્વભાવમ્ ।

સંહારાદિની વાત પણ ખોટી છે- અન્યત્ર સિદ્ધ કર્યું છે. ॥૧૯॥

અટે, ઉપદેશની તો શું વાત કરવી ? તારી મુદ્રા પણ તેમને દુર્લભ છે. એ જણાવતા કહે છે-

મારા વ્હાલા ! તારું શરીર પર્યકાસનથી શોભી રહ્યું છે. તેમાં કોઈ જાતનો વિકાર-ચેન-ચાળા વગેરે નથી. તારા નેત્રો પણ કોઈ રૂપ જોવા ચકળવકળ ઘૂમી નથી રહ્યા, ચંચળ નથી, પણ નાસિકા ઉપર સ્થિર છે. પ્રભુ ! તારી આટલી મુદ્રા પણ પરદર્શનીઓના દેવો શીખી શક્યા નથી. તો પછી મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશની વાતો તો દૂર જ રહો. ॥૨૦॥

અમને તો તારું શાસન જ તારું પ્રામાણ્ય જણાવે છે એ કહે છે-

૧. ઘ - વપૂ. ૨. ઘ - શ્લયં. ૩. ઘ - શ્લથે. ૪. ઘ - સ્થામ્ । ૫. ગ- માત્મ ।
ઘ - માત્મ ।

કુવાસનાપાશવિનાશનાય,

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય ॥૨૧॥

હે જિનેશ્વર ! તવ શાસ્ત્રમસ્માભિઃ પરીક્ષિતમ્, દૃષ્ટેષ્ટાબાધિતત્વેન તસ્ય સમીચીનતા જ્ઞાતા, તસ્યા એવ સામર્થ્યાન્નિખિલેઽપિ વિશ્વે ત્વાદૃશામેવ પ્રકૃષ્ટં સ્વરૂપમિત્યપિ પ્રતીતિવિષયીકૃતમ્ ।

તસ્મૈ કુત્સિતસંસ્કારબન્ધનાન્તકાય તવ શાસ્ત્રલક્ષણશાસનાય નમોઽસ્તુ, સર્વજ્ઞતયા ત્વત્સ્વીકારસ્ય તદેકનિબન્ધનત્વાત્ ।

મચ્છાસનપરીક્ષામાત્રેણ કિમ્ ? ન હ્યેકપક્ષીયવાર્તાશ્રવણમાત્રેણ ક્વાપિ ન્યાયપ્રવૃત્તિરિત્યન્યેષામપિ પરીક્ષ્યતામિત્યાકૂતવન્તમિવ ભગવન્તં પરીક્ષિતમેવેતિ જ્ઞાપયન્ પ્રતિવક્તિ-

અપક્ષપાતેન પરીક્ષમાણા,

દ્વયં દ્વયસ્યાપ્રતિમં પ્રતીમઃ ।

હે જિનેશ્વર ! તારા શાસ્ત્રની અમે પરીક્ષા કરી. પ્રત્યક્ષ-અનુમાન વગેરેથી એ અબાધિત છે - એમ જોઈ તેનું સમ્યક્પણું જાણ્યું. અને તેના જ સામર્થ્યથી સમગ્ર વિશ્વમાં તમારું જ સ્વરૂપ પ્રકૃષ્ટ છે એવું પણ પ્રતીત કર્યું.

એ આપના શાસન-શાસ્ત્રવચનોએ અમારા અનાદિ કાળના કુસંસ્કારોના બંધનોને તોડી નાખ્યા. સર્વજ્ઞરૂપે અમે તારો સ્વીકાર કર્યો, એના મૂળમાં છે તારું શાસન. માટે એ શાસનને અમે ભાવભર્યા નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥૨૧॥

ભોળા ભગત ! માત્ર મારા શાસનની પરીક્ષા કરવાથી શું થાય ? કોઈ કોર્ટમાં એ જોયું છે કે એકપક્ષીય વાત સાંભળીને ચુકાદો આપી દીધો હોય ? માટે બધાની પરીક્ષા કરવી?તી ને ? જાણે પ્રભુના આ આશયને સાંભળી ભક્ત કહે છે -

મારા વ્હાલા ! તારી વાત સાવ સાચી છે. અને એટલે જ અમે

૧. વાણ ।

યથાસ્થિતાર્થપ્રથનં તવૈતદ્,

અસ્થાનનિર્બન્ધરસં પરેષામ્ ॥૨૨॥

હે ભગવન્ ! અસ્માભિર્માધ્યસ્થ્યપુરસ્સરં તવાન્યેષાં ચ શાસ્ત્રાણિ પરીક્ષિતાનિ, ઉભયત્રાઽપ્યદ્વિતીયમેકૈકં વસ્તુ પ્રતીતિવિષયીભૂતમ્, તવ શાસ્ત્રેઽપ્રતિમં યથાર્થં નિરૂપણમ્, અન્યેષાં ચ શાસ્ત્રે દૃષ્ટિરાગમૂલકો-
ઽપ્રતિમઃ કદાગ્રહઃ ।

યથા ત્વં મત્સ્તુતિં પરપ્રતિક્ષેપં ચ કુરુષે, તથા તેઽપિ સ્વદેવસ્તુતિં મત્ક્ષેપં ચેતિ કો મમાન્યેભ્યો વિશેષ ઇતિ પૃચ્છન્તમિવ ભગવન્તં પ્રતિવક્તિ-

સ્વકણ્ઠપીઠે કઠિનં કુઠારં,

પરે કિરન્તઃ પ્રલપન્તુ કિઞ્ચિત્ ।

પરીક્ષા કરી પણ ચૂક્યા છીએ. હવે એનું રિઝલ્ટ પણ કહી દઈએ. અમે કોઈ પક્ષપાત વિના બહુ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તારા અને બીજાના શાસ્ત્રોની પરીક્ષા કરી. અને બંનેમાં એક એક બેજોડ વસ્તુ અનુભવી.

હા પ્રભુ ! હા, તારામાં ય એક વસ્તુ બેજોડ છે, ને બીજામાં ય એક વસ્તુ બેજોડ છે. તારા શાસ્ત્રમાં જે યથાર્થ તત્ત્વ નિરૂપણ છે, એ બેજોડ છે. અને બીજાના શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિરાગને કારણે થયેલો જે કદાગ્રહ છે એ ય બેજોડ છે. ॥૨૨॥

ભગત ! તારી વાતો તો મજાની છે, પણ જેમ તું મારી સ્તુતિ કરે છે ને બીજાઓનો પ્રતિક્ષેપ કરે છે, તેમ બીજાઓ પણ પોતાના દેવોની સ્તુતિ કરે છે ને મારો પ્રતિક્ષેપ કરે છે. તો પછી મારામાં ને બીજામાં ફેર શું રહ્યો ? જાણે પ્રભુએ આવો મીઠો છણકો કર્યો હોય, તેમ ભક્ત તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે-

મારા વ્હાલા ! જેઓ તારો પણ પ્રતિક્ષેપ કરે છે, તેઓ તો પોતાના ગળે કુહાડાના આકરા પ્રહાર જ કરે છે. તેઓ ચાહે ગમે

મનીષિણાં તું ત્વયિ વીતરાગ !

ન રાગમાત્રેણ મનોઽનુરક્તમ્ ॥૨૬॥

હે પ્રાણેશ્વર ! યે તવાપિ ક્ષેપં કુર્વન્તિ, તે તુ સ્વકીયે ગલે કઠોરકુઠારપ્રહારમેવ તન્વન્તિ, તે કઞ્ચિદપ્યસમઞ્જસં પ્રલાપં કુર્વન્તુ, કસ્તેષાં વારયિતા ?

કિન્તુ હે વીતરાગ ! યે મધ્યસ્થપરીક્ષકાસ્તેષાં નૈષા સ્થિતિઃ, તેષાં ચિત્તં તુ તવૈવાનુરાગિ, તદનુરાગબીજમપિ ન રાગમાત્રમ્, અપિ તુ તવ યથાર્થદેશિતાદિસદ્ગુણસમ્પદાં દર્શનમિતિ ।

મા ભૂત્ ક્ષેપઃ, સમભાવેન માં પ્રતિ માધ્યસ્થ્યં તુ સ્યાત્, કુલક્રમત્યાગસ્ય દુષ્કરત્વાદિતિ પ્રેરયન્તમિવ ભગવન્તમાહ-

સુનિશ્ચિતં મત્સરિણો જનસ્ય,

ન નાથ મુદ્રામતિશેરતે તે ।

તેવા લવારાઓ કરે, તેમના મોઢે કોણ ગરણા બાંધવાનું છે ?

પણ પ્રભુ ! જેઓ મધ્યસ્થ પરીક્ષકો છે, જેમને કોઈનો પક્ષપાત નથી, તેઓ તો બધા દર્શનોનો અભ્યાસ કરીને તારા જ અનુરાગી બને છે. અને એ અનુરાગનું કારણ પણ રાગમાત્ર નથી, પણ યથાર્થદેશના વગેરે સદ્ગુણોનું દર્શન છે. એ જોવાથી જ તેઓ આપના અનુરાગી થયા છે. અને તેમના જ અભિપ્રાયની કિંમત છે. જેને ઝેર ચડ્યું છે એને તો લીમડો મીઠો લાગે, ને સાકર કડવી લાગે. પણ એમના અભિપ્રાયની કિંમત હોતી નથી. ॥૨૬॥

વત્સ ! ભલે તેઓ મારા પ્રતિક્ષેપથી અટકી જાય. પણ મારા અનુરાગી ન બને, સમભાવે મધ્યસ્થ બને, તો તો વાંધો નથી ને ? કારણ કે કુલપરંપરાથી ચાલી આવ્યું હોય તેને છોડવું મુશ્કેલ હોય છે, જાણે પ્રભુએ ભક્તની ખીચડી તપાસવા આમ દાણો દબાવ્યો

માધ્યસ્થ્યમાસ્થાય પરીક્ષકા યે,

મળૌ ચ કાચે ચ સમાનુબન્ધાઃ ॥૨૭॥

હે નયનાનન્દ ! યે ત્વદ્વચનાનિ પરીક્ષ્યાપિ ત્વયિ રાગાભાવેન મધ્યસ્થાસ્તે તુ રત્ને કાચશકલે ચ સમાનદૃષ્ટય ઇત્યવિશેષજ્ઞા એવ ।

તેઽપિ ત્વદસૂયિજનસ્ય મર્યાદાં નોલ્લઙ્ઘયન્તિ, મધ્યસ્થા અપિ તે મત્સરિસદૃશા એવેત્યાશયઃ, સ્થાનાનુરાગવિકલત્વસાદૃશ્યાદિતિ ।

યદિ માં પ્રતિ માધ્યસ્થ્યમપિ દોષાય, તર્હિ કિં કર્તવ્યમિતિ ભક્તપરીક્ષાકામિનમિવ ભગવન્તં પ્રતિભાષતે -

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा-

मुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।

न वीतरागात् परमस्ति दैवतं,

न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥૨૮॥

હોય તેમ ભક્ત પ્રતિભાવ આપતા કહે છે -

કૃપાનાથ ! તારા વચનોની પરીક્ષા કર્યા બાદ પણ જેમને તારા પર રાગ થતો નથી ને તટસ્થ બેઠા રહે છે, તેઓને મન તો રત્નો ને કાચના ટુકડા સરખા જ છે, તેમની પાસે પારખવાની દૃષ્ટિ જ નથી.

અને તે લોકો પણ તારા દ્વેષીઓના કુંડાળામાં જ રહેલા છે. તેઓ પણ તેમના જેવા જ છે. કારણ કે જેમ દ્વેષીઓને ઉચિત સ્થાને અનુરાગ નથી, તેમ તેઓને પણ નથી. ॥૨૭॥

ભલા માણસ ! જો આ રીતે મારા પ્રત્યેની તટસ્થવૃત્તિ પણ દોષપૂર્ણ હોય તો કરવાનું શું ? આમ જાણે પોતાની પરીક્ષા કરવા ઈચ્છતા પ્રભુને ભક્ત પ્રત્યુત્તર આપે છે -

હે પરમેશ્વર ! પરવાદીઓની સમક્ષ જ હું યથાર્થ હોવાથી ઉદાર એવા સ્વરથી ઘોષણા કરું છું, કે વીતરાગ કરતા શ્રેષ્ઠ દેવ નથી

હે પરમેશ્વર ! પરવાદિનાં પુરસ્તાદેવ યથાર્થત્વેન સુન્દરસ્વરામિમાં વાર્તામહમવઘોષયામિ, યદ્ વીતરાગાચ્છેષ્ઠો દેવો ન વિદ્યતે, સ્યાદ્વાદાદ્ વિના સામઙ્ગસ્યં ચાપિ નાસ્તિ ।

પરીક્ષાનન્તરં પ્રથમમેવ કર્તવ્યેમૈવાવઘોષણા, અન્યથા તુ વ્યક્તૈવ દૃષ્ટિરાગદુરન્તતેતિ ।

ઘોષણાઽપીમા નાસાધારણા, નામાન્તરેણ પ્રસિદ્ધત્વાદિતિ સસ્મિતમ-ભિદધાનમિવ ભગવન્તમાહ-

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो,

न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।

यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु,

त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥૨૯॥

હે હૃદયવલ્લભ ! વીતરાગાદિસ્થાને શિવાદિનામાન્તરકરણે તુ સ્વ-અને સ્યાદ્વાદ વિના ન્યાયસ્થિતિ-સમ્યક્પણું પણ નથી. બંને પક્ષની પરીક્ષા પછી માણસ તટસ્થ રહ્યા વિના આવા વાસ્તવ પરિણામની ઘોષણા કરે એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને જો ન કરે તો પછી એ વૃત્તિ ભયંકર પરિણામ લાવનાર દૃષ્ટિરાગ જ છે.

અરે ભગત ! આવી ઘોષણા તો ઘણી થઈ ચૂકી છે. જોઈ લે એક નમૂનો- શંકરથી મોટો દેવ નથી ને ન્યાયથી મોટું દર્શન નથી. બોલ હવે તું તારી ઘોષણા કરે એનાથી શું ફરક પડે છે ? આમ મરક મરક હસીને પ્રભુએ પ્રશ્ન કર્યો હોય તેમ ભક્ત તેના પ્રતિભાવ તરીકે એક નિષ્કર્ષ રજુ કરે છે-

મારા વહાલા ! જે લોકો આ ઘોષણામાં વીતરાગ વગેરેના સ્થાને શંકર વગેરે મુકી દે છે, એમાં કારણ પોતાના દર્શનની અંધશ્રદ્ધા અને બીજાના દર્શનનો દ્વેષ હોય છે. પણ મારી એ સ્થિતિ નથી.

પક્ષશ્રદ્ધા, અન્યપક્ષપ્રદ્વેષશ્ચ નિબન્ધનં પરેષામ્ । મમ તુ નેદૃશી સ્થિતિઃ ।
યતસ્ત્વયિ મમ પક્ષપાતોઽસ્તિ, કિન્તુ ન શ્રદ્ધામાત્રેણ, પરદર્શનેષ્વરુચિર-
પ્યસ્તિ, કિન્તુ ન દ્વેષમાત્રેણ ।

હે વીર ! સમ્યક્તત્ત્વજ્ઞાનતન્નિરૂપણલક્ષણસ્યાપ્તભાવસ્ય યથાવત્
પરીક્ષાં કૃત્વા કૃતનિશ્ચયા વયં ત્વામેવ સમાશ્રિતાઃ સ્મઃ । ત્વદાશ્રયણસ્ય
ન પક્ષપાતો હેતુરપિ તુ પરીક્ષાપ્રયુક્તપારમ્યવિનિશ્ચય इत्यભિપ્રાયઃ ।
તદત્ર સમાશ્રિતસમનુપાલનસુજ્ઞે નાતઃ પરં બ્રુવે ।

इति श्रीपालनपुरमण्डनपल्लविव्यापार्श्वनाथसान्निध्ये
श्रीश्यामलमहावीरस्वामिप्रसादात् श्रीसद्गुरुकृपया
वेदरसाम्बरनयने (२०६४) वैक्रमेऽब्दे

तपागच्छीयाचार्यदेवश्रीमद्विजयप्रेम-भुवनभानु-पद्म-

કારણ કે મને તારા પર પક્ષપાત છે ખરો, પણ એનું કારણ
અંધશ્રદ્ધા જ નથી. બીજા દર્શનોની અરુચિ પણ છે, પણ એનું
કારણ દ્વેષ માત્ર નથી.

વીર ! વસ્તુમાત્રનું સમ્યક્જ્ઞાન અને એનું સમ્યક્ નિરૂપણ-આ
આપ્તભાવની અમે યથાર્થ પરીક્ષા કરી, સમ્યક્ નિશ્ચય કર્યો અને
તારા ચરણોમાં આવી ચઢ્યા. તારા પ્રત્યેની આ અમારી શરણાગતિ
પક્ષપાતથી નથી થઈ, પણ પરીક્ષાથી કરેલ તારી શ્રેષ્ઠતાના નિશ્ચયથી
થઈ છે. મારા નાથ ! શરણાગતના સમ્યક્પાલનમાં આપ સ્વયં
નિપુણ છો. માટે આથી વધુ હવે કશું જ કહેતો નથી. ॥૨૯॥

ઈતિ શ્રી પાલનપુરમંડન પલ્લવિયા પાર્શ્વનાથના સાન્નિધ્યમાં
શ્રી શામળા મહાવીરસ્વામિના પ્રસાદથી શ્રી સદ્ગુરુની
કૃપાથી વિ.સં. ૨૦૬૪માં તપાગચ્છીય આચાર્યદેવ
સિદ્ધાન્તમહોદધિ સુવિશાલગચ્છ-નિર્માતા શ્રીમદ્વિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી - ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ

हेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्यपंन्यासकल्याणबोधिविजयगणिगुणिता
स्तवोपनिषद् ।

श्रीभुवनभानुसूरीश्वरज - समतासागर पंन्यासप्रवर
श्रीपद्मविजयज गणिवर्य - वैराग्यदेशनादक्ष सीमंघरजिनोपासक
श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरज-शिष्य पंन्यासकल्याणबोधिविजयगणिगुणिता
स्तवोपनिषद्.

સિદ્ધસેની બત્રીશીઓ^૧

- પંડિતજી સુખલાલ તથા બેચરદાસ

આચાર્ય સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ બત્રીશીઓ એકવીશ અને તેમાં ન્યાયાવતાર મેળવીએ તો બાવીશ છે. આ બત્રીશીઓના અવલોકનનું સામાન્ય અને ટૂંક તારણ અહીં આપવામાં આવે છે. એના ત્રણ ભાગ છે.

૧. ગ્રંથકર્તા સિદ્ધસેનના યુગની કેટલીક પરિસ્થિતિના સૂચનને લગતો.
૨. સિદ્ધસેનની યોગ્યતા અને સ્થિતિને લગતો.
૩. બત્રીશીઓના પરિચયને લગતો.

[૧] બત્રીશીઓનું વાંચન અને મનન કરતાં તેમની રચનાના યુગ વિષે મન ઉપર સામાન્ય છાપ પડે છે કે જે સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ઉત્થાન અને ખેડાણ ખૂબ જ થયું હશે, જે સમયમાં

૧. સિદ્ધસેનના જીવનની માહિતીનો ખરો આધાર તો એમના ગ્રંથો જ ગણાય. એમના ગ્રંથોમાં બત્રીશીઓનું સ્થાન સન્મતિ કરતાં ઘણી દૃષ્ટિએ ચડે પણ છે તેથી એમનું અવલોકન અહીં પ્રસ્તુત જ નહિ પણ અતિ આવશ્યક છે. માટે જ એ વિષે અહીં થોડો પ્રયાસ કરેલો છે.

બત્રીશ બત્રીશને હિસાબે બાવીશ બત્રીશીઓનાં કુલ પદો ૭૦૪ થવા જોઈએ પણ ઉપલબ્ધ મુદ્રિત બત્રીશીઓમાં એમની સંખ્યા ૬૯૫ ની મળે છે. ૨૧ મી બત્રીશીમાં એક પદ વધારે એટલે તેત્રીશ પદો છે. જ્યારે ૮, ૧૧, ૧૫ અને ૧૮ એ ચાર બત્રીશીમાં ૩૨ કરતાં ઓછાં પદો છે.

મુદ્રિત બત્રીશીઓ અતિ અશુદ્ધ અને સંદિગ્ધ છે. કેટલેક સ્થળે તો સેંકડોવાર શ્રમ કર્યા પછી પણ અર્થ સમજાતો નથી અને ઘણે સ્થળે એ સંદિગ્ધ રહ્યો છે. જૂની અને અનેક લિખિત પ્રતિઓ એકત્ર કરી, પાઠાંતરો મેળવી, પછી વાંચવામાં આવે તો ઘણે અંશે સંદેહ અને ભ્રમ ટળે. અત્યારે બત્રીશીને લગતું અમારું બધું કથન આ શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ પાઠોની પૂરી કે અધૂરી અત્યાર સુધીની અમારી સમજને આધારે થયેલું છે. એમાં ફેરફાર અને સુધારાને ઘણો અવકાશ છે.

દાર્શનિક વિચારો સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાની અને તેમને પદ સુદ્ધામાં ગુંથવાની પ્રવૃત્તિ જોશબેર ચાલતી હશે, જે સમયમાં દરેક સંપ્રદાયના વિદ્વાનો પોતપોતાના સંપ્રદાયની સ્થાપના, પુષ્ટિ અને પ્રચાર માટે તર્ક અને ખાસ કરી વાદશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તે મારફત પોતાના મંતવ્યનું સમર્થન અને પરમંતવ્યનું ખંડન કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનતા હશે, જે સમયમાં કોઈ પણ વિરોધી સંપ્રદાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ભાવના અને વિચારસરણીને બળે પોતાના સંપ્રદાયના પાયા હચમચવાનો સંભવ ઊભો થતાં જ એ ભાવનાઓ અને વિચારસરણીઓને પોતપોતાની ટબે લઈ લેવાની અને તેમને પોતાના સંપ્રદાયનું વલણ આપવાની બીજા સંપ્રદાયના વિદ્વાનોને ફરજ પડતી હશે, જે સમયમાં જિજ્ઞાસાને લીધે અગર તો પરસંપ્રદાયનું ખંડન કરી સ્વસંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા માટે સચોટ અભ્યાસ કરવાની વિદ્વાનોને ફરજ પડતી હશે, જે સમયમાં વૈદિકદર્શનની પ્રસિદ્ધ શાખાઓ અને મહાયાન સંપ્રદાયની બધી જ બૌદ્ધ શાખાઓના (માત્ર પુસ્તકો જ નહિ પણ) અનુગામી પ્રકાંડ વિદ્વાનો અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે, જે સમયમાં વાદવિવાદ માટે રાજસભા અગર તેવી જ પ્રભાવશાળી બીજી સભાઓનો આશ્રય લેવાતો હશે અને પ્રભાવશાળી સભાધ્યક્ષને પોતાના તરફ આકર્ષવા તેની પ્રશંસામાં સ્તુતિગ્રંથો રચવાની અગર બીજી તેવી પ્રવૃત્તિ થતી હશે, જે સમયમાં ન્યાયપ્રમાણચર્યા, ખાસ કરીને પરાર્થાનુમાનચર્યા અને તેને લગતા વાદવિવાદના નિયમોની વિચારણા વધારે થતી હશે તેમજ તે વિષયનાં શાસ્ત્રો રચવા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાતું હશે તે સમયમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઓ રચાઈ હોય એમ લાગે છે.

[૨] બત્રીશીઓના વાચન ઉપરથી તેના પ્રણેતાને લગતી જે નવ બાબતો સ્ફુટ થાય છે તે આ પ્રમાણે -

(૧) નામ :- બત્રીશીઓની રચના વખતે કર્તાનું સિદ્ધસેન નામ

પ્રસિદ્ધ હતું કારણ કે પાંચમી બ્રહ્મીશીને છેડે તે નામનો ઉલ્લેખ છે. (૨) જાતિ :- શ્રુતિ અને ઉપનિષદોનો મૌલિક અભ્યાસ તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ પૂર્વાશ્રમમાં તેમના બ્રાહ્મણત્વની સૂચના આપે છે. (૩) સંપ્રદાય :- તેઓ જૈનસંપ્રદાયના તો હતા જ પણ તેમાં ચે શ્વેતાંબર હતા, દિગંબર નહિ જ, કારણ કે દિગંબર પરંપરામાં માન્ય નહિ અને શ્વેતાંબર આગમોને નિર્વિવાદ માન્ય એવી મહાવીરના ગૃહસ્થાશ્રમ તથા ચમરેદ્રના શરણાગમનની વાત તેઓ^૧ વર્ણવે છે. (૪) અભ્યાસ અને પાંડિત્ય :- તેમનો તત્કાલીન બધાં જ વૈદિક દર્શનોનો, મહાયાન સંપ્રદાયની બધી જ શાખાઓ અને આજીવિક દર્શનોનો મૌલિક ઊંડો અભ્યાસ હોવા ઉપરાંત જૈન દર્શનોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ હતો, કારણ કે તેઓ તે બધાં જ દર્શનોનાં મંતવ્યો ટૂંકમાં પણ સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદકપદ્ધતિથી નાનાં નાનાં પ્રકરણોમાં વર્ણવે છે. અને તેમ કરી બધા જ વિદ્વાનોનો સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ સુલભ કરવાનો ટૂંકો માર્ગ ખુલ્લો મૂકે છે. (૫) સ્વભાવ :- તેમનો સ્વભાવ સદા પ્રસન્ન અને ઉપહાસશીલ હશે. કારણ કે તેઓ ઘણી વાર એક સામાન્ય વસ્તુને એવી ઢબે વર્ણવે છે કે જેને સાંભળતાંવેંત ગમે તેવો ગંભીર માણસ એક વાર તો ખડખડાટ હસ્યા સિવાય ભાગ્યે જ રહી શકે.^૨ (૬) દૃષ્ટિ :- તેમની દૃષ્ટિ સમાલોચક હતી એટલે તેઓ તર્કદ્વારા કોઈ પણ વસ્તુનું નિર્ભય પરીક્ષણ કરતાં. (૭) રાજા, સભા અને વાદગોષ્ઠિનો પરિચય :- તેઓને કોઈ પણ રાજાનો ખાસ પરિચય હતો, કારણ કે તેઓ એક સ્તુતિ કોઈ રાજા વિષે જ રચે છે. રાજસભાનો પરિચય પણ તે સ્તુતિ ઉપરથી અને વાદવિષયક બ્રહ્મીશીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વાદગોષ્ઠિમાં તો તેમને અંગત જ ઉભા રહેવાનો અને બીજાઓની એવી ગોષ્ઠિઓ નજરે જોવાનો

૧. જુઓ બ્રહ્મીશી ૫, ૬, ૨, ૩.

૨. દા.ત. બ્રહ્મીશી ૬-૧, તથા ૮-૧, ૧૨-૧.

ખૂબ જ પ્રસંગ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે તેઓ વાદના નિયમોનું અને જલ્પવિતંડાના દોષોનું નજરે જોયું હોય એવું તાદૃશ વર્ણન કરે છે. (૮) પ્રતિભા :- તેમની પ્રતિભા નવસર્જનકારિણી હતી એમ લાગે છે. કારણ કે તેમણે સ્તુતિઓ રચવામાં પૂર્વાચાર્યોનું અનુકરણ હોવા છતાં તેમાં બહુ જ ખૂબી આણી છે અને બીજાઓએ કહેલ વસ્તુને તદ્દન નવી રીતે જ કહી છે, કેટલાંક મંતવ્યો તો તદ્દન અપૂર્વ જ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે અને ચાલુ પ્રથા વિરુદ્ધ વિચારો મૂકવાનું પ્રતિભાબળ પણ તેમનામાં છે. (૯) તત્ત્વજ્ઞાનભક્તિ :- એમની ભગવાન મહાવીર પ્રત્યેની ભક્તિ માત્ર શ્રદ્ધાળુની ભક્તિ નથી પણ તત્ત્વજ્ઞાની ભક્તિ છે. કારણ કે તેમણે પોતાની સ્તુતિઓમાં જે ભક્તિભાવ ઠાલવ્યો છે તેની પાછળ પ્રેરકતત્ત્વ મુખ્યપણે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડું અને મર્મગ્રાહી ભાન જ છે. મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનની જે જે બાબતોએ તેમના હૃદય ઉપર ઊંડી અસર કરી અને જેને લીધે તેઓ જૈનદર્શનરસિક થયા તે બાબતોની વિશેષતા ચમત્કારિક રીતે વર્ણવીને જ તેઓ મહાવીર પ્રત્યે પોતાની જાગતી શ્રદ્ધા અને ભક્તિને પ્રગટ કરે છે. ખરી રીતે તેઓ સ્તુતિને બહાને મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટપણાને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

[૩] બ્રહ્મીશીઓના પરિચયને બહિરંગ અને અંતરંગ એ બે ભાગમાં વહેંચી આગળ ચાલીએ.

(ક) બ્રહ્મીશીઓની ભાષા સંસ્કૃત છે પણ તે સાધારણ કક્ષાની ન હોતાં દાર્શનિક અને આલંકારિક પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન કવિને છાજે તેવી પ્રૌઢ અને ગંભીર છે. પદ્યોનો બંધ કાલિદાસનાં પદ્યો જેવો સુશ્લિષ્ટ અને તેની રીતે વૈદર્ભીપ્રાય છે. પ્રાપ્ય બ્રહ્મીશીઓમાં લગભગ ૧૭ છંદો વપરાયેલા છે. વસ્તુચર્ચાવાળી સાતમી સિવાયની બધી જ દાર્શનિક બ્રહ્મીશીઓમાં ફક્ત અનુષ્ટુપ છંદ છે અને તેમાં પ્રારંભમાં તથા અંતે છંદોભેદ પણ નથી, જ્યારે સ્તુતિ, સમીક્ષા અને

પ્રશંસાત્મક બત્રીશીઓમાં જુદા જુદા છંદો છે અને તેમાં મોટે ભાગે પ્રારંભ તેમજ અંતે છંદોભેદ પણ છે જ.

(ખ) વિષયની દૃષ્ટિએ સ્થૂલ વર્ગીકરણ કરીએ તો પ્રાપ્ય બત્રીશીઓના મુખ્યપાણે ત્રણ વર્ગ પડે છે. પહેલી પાંચ, અગિયારમી અને એકવીશમી એ સાત સ્તુત્યાત્મક છે. છઠ્ઠી અને આઠમી સમીક્ષાત્મક છે અને બાકીની બધી દાર્શનિક તેમજ વસ્તુચર્યાત્મક છે.

સ્તુત્યાત્મક વર્ગમાં અગિયારમી આવે છે તે કોઈ રાજાની સ્તુતિરૂપે છે અને બાકીની બધી ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિરૂપે છે. તેમાં જે એકવીશમી મહાવીરદ્વાત્રિંશિકા આવે છે તેની ભાષા, રચના અને વસ્તુની બીજી બત્રીશીઓ સાથે સરખામણી કરતાં એમ લાગે છે કે તે બત્રીશી કોઈ જુદા જ સિદ્ધસેનની કૃતિ છે અને ગમે તે કારણથી દિવાકરની મનાતી કૃતિઓમાં દાખલ થઈ દિવાકરને નામે ચડી ગયેલી છે.^૧ સમીક્ષાત્મક વર્ગમાં છઠ્ઠી બત્રીશી શાસ્ત્રના પ્રણેતાની સમીક્ષા કરે છે, જ્યારે આઠમી બત્રીશી જલ્પાત્મક વાદકથાના ગુણદોષની સમીક્ષા કરે છે. દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક વર્ગમાં સાતમી બત્રીશી વાદકથાને લગતા નિયમોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. જ્યારે બીજી બધી દાર્શનિક છે. દાર્શનિકમાં છ બત્રીશીઓ તો અત્યારે સ્પષ્ટપણે જૈનતર દર્શનની ચર્યાવાળી છે, જેમાં વેદ નામની નવમી બત્રીશી ઉપનિષદમાન્ય સગુણ નિર્ગુણ પુરુષતત્ત્વનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. બારમી વ્યાયદર્શનનું, તેરમી સાંખ્યદર્શનનું, ચૌદમી વૈશેષિકદર્શનનું, પંદરમી બૌદ્ધદર્શનનું, સોળમી (?) કદાચિત્ નિયતિ (આજીવિકા)

૧. ઉપલબ્ધ એકવીશમી અને બાવીશમી ઉપરની ટીકા ઉપલબ્ધ છે અને મુદ્રિત છે. એકવીશમી બત્રીશી ઉપર સોળમા સૈકામાં ઉદયસાગર સૂરિ (વિધિપક્ષીય-આંચલિક) ની ટીકા છે. અને ૨૨ મી બત્રીશી ન્યાયાવતાર ઉપર પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સિદ્ધર્ષિની ટીકા છે. બીજી એકે બત્રીશી ઉપર કોઈની ટીકા હજી સુધી જાણી કે સાંભળી નથી.

દર્શનનું સ્વરૂપ આલેખે છે. બાકીની દશમી, સત્તરમી, અઠારમી, ઓગણીશમી, વીશમી અને બાવીશમી એ છ તો ફક્ત જૈનદર્શનને લગતી ભાસે છે. જેમાં બાવીશમી ફક્ત જૈનસમ્મત વ્યાય-પ્રમાણવિધાનું નિરૂપણ કરે છે.

૧. સ્તુત્યાત્મક :- મયૂરનું સૂર્યશતક, બાણનું ચંડીશતક, સમંતભદ્ર અને જંબૂકવિના જિનશતક તેમજ રામચંદ્ર ભારતીનું બુદ્ધિવિષયક ભક્તિશતક એ સ્તુતિરૂપ છે. પણ તેઓમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઓની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનમૂલક સ્તુતિ નથી, તેથી પ્રસ્તુત બત્રીશીઓ સાથે એમની સરખામણી અસ્થાને છે. એવી સરખામણી માટે યોગ્ય તો સમંતભદ્રનું સ્વયંભૂસ્તોત્ર છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કોઈ એકની નહિ પણ ચોવીશે તીર્થકરોની સ્તુતિ છે. જ્યારે પ્રસ્તુત બત્રીશીપંચકમાં ફક્ત મહાવીરની સ્તુતિ છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કુલ પદો ૧૪૩ છે, જ્યારે પ્રસ્તુત બત્રીશીઓનાં પદો ૧૬૦ થાય છે. આટલા તફાવત ઉપરાંત બન્નેમાં અનેક પ્રકારનું અર્થસૂચક સામ્ય છે. જેમાં છંદ, ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, કેટલાક ખાસ શબ્દો, શૈલી તેમજ વસ્તુકલ્પનાઓ અને ઉપાદાનની બાબતનું સમાનપણું સરખામણી કરનારનું મુખ્યપાણે ધ્યાન ખેંચે છે.^૧

૧. સમાન અર્થવાણાં પદો

	સ્વયંભૂસ્તોત્ર	બત્રીશી
જિનો જિતક્ષુલ્લકવાદિશાસનઃ	૫	પ્રપચ્ચિતક્ષુલ્લકતકશાસનૈઃ । ૧-૯
સમન્તભદ્રમ્	૧૪૩	સમન્તસર્વાક્ષગુણમ્ ૧-૨
નૈતત્ સમાલીઢપદં ત્વદન્યૈઃ ।	૪૧	પરૈરનાલીઢપથસ્ત્વયોદિતઃ ૧-૧૩
જિને ત્વયિ સુપ્રસન્નમનસસ્થિતા વયમ્	૧૨૯	ત્વયિ પ્રસાદોદયસોત્સવાઃ સ્થિતાઃ । ત્વદાશ્રયકૃતાદરાસ્તુ વયમઘ વીર ! સ્થિતાઃ ૩-૨
મયાપિ ભક્ત્યા પરિણૂયસેઽઘ ।	૩૫	ન કેવલં શ્રાદ્ધતયૈવ નૂયસે ૧-૪
વાક્સિંહનાદૈઃ	૩૮	સુગદસિંહનાદઃ કૃતઃ ૩-૨૬

જેમ સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં અનેક છંદોની પસંદગી છે તેમજ બત્રીશીપંચકમાં પણ છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રની શરૂઆત સ્વયંભૂ શબ્દથી થાય છે અને સમાપ્તિ (શ્લો.૧૦૨) શ્લેષમાં કર્તાના (સમંતભદ્ર) નામ સાથે થાય છે. બત્રીશીપંચકમાં પણ એમ જ છે. એમાં પણ પહેલો સ્વયંભૂ શબ્દ છે અને અંતે શ્લેષમાં (બ.પ,૩૨) કર્તાનું સિદ્ધસેન નામ છે.

અનેક સમાન શબ્દો બન્નેમાં એક અથવા બીજી રીતે વપરાયેલા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સ્તુત્ય દેવની મહત્તા જણાવતાં અમુક પ્રકારનું તત્ત્વ તે જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. બીજા કોઈએ નહિ એવી અન્યયોગવ્યવસ્થેદની^૧ શૈલી બન્નેમાં એક સરખી છે, જે શૈલીને આગળ જતાં વિધાનંદીએ આપ્તમીમાંસામાં અને હેમચંદ્રે પોતાની બીજી દ્વાત્રિંશિકામાં અપનાવી છે. “હે પ્રભુ ! તારી સ્પર્ધાથી તારી બરાબરી કરવા નીકળેલ બીજા તપસ્વીઓ છેવટે હારી તારે જ શરણે આવ્યા.” આ આખી વસ્તુ બન્નેની સ્તુતિમાં જેવીને તેવી છે.^૨

સિંહનાદ શબ્દ બૌદ્ધપિટકમાંના મજ્જિમનિકાયમાં સિંહનાદસુત્તમાં બહુ પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે અને અશ્વઘોષે પણ તેને લીધો છે. નનાદ સિંહનાદં સ૦૫ શ્લો૦૮૪. ગીતા ૧-૧૨ માં પણ એ શબ્દ છે.

પદ્યોમાં આવેલા સમાન શબ્દો

સ્વયંભૂ	સ્વયંભૂ ૧	બત્રીશી ૧-૧
વસુધાવધૂ	સ્વયંભૂ ૩	બત્રીશી ૫-૫
ઈતિ નિરુપમ	સ્વયંભૂ ૧૦૨	બત્રીશી ૫-૩૨

૧. સરખાવો બત્રીશી ૧,૨૬-૨૭-૨૮,૩,૨૦ સાથે સ્વયંભૂ ૧૮, ૨૫, ૩૩

૨. યમીશ્વરં વીક્ષ્ય વિદ્યુતકલ્મષં તપોધનાસ્તેડપિ તથા બુભૂષવઃ।

વનૌકસઃ સ્વશ્રમવન્ધ્યબુદ્ધયઃ શમોપદેશં શરણં પ્રપેદિરે।। સ્વયંભૂ ૧૩૪.

અન્યેડપિ મોહવિજયાય નિપીડ્ય કક્ષામભ્યુત્થિતાસ્ત્વયિ વિરૂઢસમાનમાનાઃ।

અપ્રાપ્ય તે તવ ગતિં કૃપણાવસાના-સ્ત્વામેવ વીર ! શરણં યયુરુદ્ધહન્તઃ।। ૨,૧૦

સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન બન્નેએ પોતપોતાની સ્તુતિમાં^૧ ઈંદ્રના સહસ્રાક્ષપણાની પ્રસિદ્ધિ ઉપર જે કલ્પના કરી છે તે બિંબપ્રતિબિંબ જેવી છે. બન્ને સ્તુતિકારોની સ્તુતિનું અર્થોપાદાન મુખ્યપણે તત્ત્વજ્ઞાન છે. બન્ને જણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આત્મારૂપ અનેકાંતની વિશિષ્ટતા અનેક રીતે દર્શાવી તે દ્વારા તેના પ્રરૂપક તરીકે પોતપોતાના સ્તુત્ય દેવોનું મહત્ત્વ ગાય છે. બન્નેની સ્તુતિઓમાં જ્યાં અને ત્યાં સ્તુતિને બહાને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિવિધ અંગો અને જૈન આચારના વિવિધ અંશોની જ વિશિષ્ટતા નજરે પડે છે. ખરી રીતે બન્ને સ્તુતિઓનું આર્થિક ઉપાદાન એક માત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચાર છે.^૨

સ્વયંભૂ-બ્રહ્મા, મહેશ્વર-શિવ અને પુરુષોત્તમ - વિષ્ણુ એ પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિની દેવ તરીકે જે ભાવના લોકમાનસમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી અને જે ભાવના સદ્ધર્મપુંડરીક^૩ જેવા જૂના બૌદ્ધગ્રંથોમાં બૌદ્ધવિદ્વાનો દ્વારા બુદ્ધની સાથે જોડાયેલી આપણે જોઈએ છીએ તે ભાવનાને તે જ પૌરાણિક શબ્દોમાં લઈ સિદ્ધસેન^૪ અને “સમંતભદ્ર બન્નેએ ઓછાવતા પ્રમાણમાં પોતાના સ્તુત્ય દેવ તીર્થંકરમાં જૈન શૈલીએ

૧. સ્વયંભૂ ૮૮ અને બત્રીશી ૫-૧૫.

૨. દા.ત. સ્વયંભૂ ૧૪, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૩૩, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૫૨, ૫૪, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૮૨, ૮૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, અને બત્રીશી ૧-૨૦, ૨૪, ૨૬, ૨૮, ૨૯. ૨-૨૫, ૩-૩, ૮, ૧૦, ૧૧-૪, ૧૯ વગેરે.

૩. એમેવ હં લોકપિતા સ્વયંભૂઃ ચિકિત્સકઃ સર્વપ્રજાન નાથઃ।

ઈત્યાદિ. સદ્ધર્મપુંડરીક પૃ ૩૨૬

અમરકોશમાં પણ બુદ્ધના નામ તરીકે અદ્વયવાદી અને વિનાયક શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. ખરી રીતે તો એ બન્ને શબ્દો વૈદિક સંપ્રદાયના છે.

૪. ૧, ૧.૨, ૧.૩, ૧

૫. સ્વયંભૂ ૧.

બંધબેસતી કરી લોકોને એમ સૂચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે તમે જે બ્રહ્મા, મહેશ્વર અને વિષ્ણુને માનો છો તે ત્રિમૂર્તિ તો ખરી રીતે જૈન તીર્થંકર જ છે. બીજા કોઈ નહિ. એ જ રીતે લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલ ઈંદ્ર, સૂર્ય વગેરે વૈદિક દેવોને તથા આદિસાંખ્ય-કપિલ જેવા તત્ત્વજ્ઞ મહર્ષિને તેમ સદ્ધર્મપ્રચારક તરીકે તથા શાસ્ત્ર તરીકે ચોમેર ખ્યાતિ પામેલ તથાગત-સુગતને એ બંને સ્તુતિકારોએ ઓછાવતા પ્રમાણમાં અપનાવી પોતાના સ્તુત્ય તીર્થંકરમાં તેમનો વાસ્તવિક અર્થ ^૧ઘટાવી લોકોને તેમાં જ તેમનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવા સૂચવ્યું છે. આ જ વસ્તુ આપણે ભક્તામર (૨૩-૨૬) અને કલ્યાણમંદિર (૧૮) માં પણ જોઈએ છીએ.

ઉપનિષદો અને ગીતાના અભ્યાસની ઊંડી છાપ પ્રસ્તુત સ્તુતિપંચકમાં^૨ જ નહિં પણ, બીજી અનેક બત્રીશીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં તેવી નથી.

૧. સરખાવો ૧-૧, ૨-૧, ૧૮. સ્વયંભૂ ૩-૫.

૨. બત્રીશી	ગીતા
અવ્યક્તમવ્યાહતવિશ્વલોકમનાદિ- મધ્યાન્તમપુણ્યપાપમ્ ૧-૧.	અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહું શશિ- સૂર્યનેત્રમ્ અ૦ ૧૧,૧૮.
સમન્તસર્વાક્ષગુણં નિરક્ષં સ્વયંપ્રભં સર્વગતાવભાસમ્ ૧-૨.	સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ અ૦ ૧૩,૧૪.
વિદ્યામહેશ્વરમ્ ૨-૧.	શ્વેતાશ્વતર અ૦ ૧૩, ૧૬-૧૭
બ્રહ્માક્ષરમ્ ૨-૧.	માયિનં તુ મહેશ્વરમ્। શ્વેતા૦ ૪,૧૦.
૩-૮	કઠ. ૧-૨ અને ગીતા ૮-૧૫
૧૦-૨૩, ૨૪	શ્વેતા૦ ૧-૨. ૬-૧
૧૦-૨૮	ગીતા ૬-૧૧-૧૩, શ્વેતા૦ ૪-૧૦-૧૧
૧૩-૩૨	ગીતા ૨-૪૦
	કઠ. ૨-૫

બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત આશ્રમવ્યવસ્થાના અનુગામી કાલિદાસે લગ્નભાવનાનું ઔચિત્ય જણાવવા મહાદેવ અને અજના લગ્નકાલીન નગરપ્રવેશનો પ્રસંગ લઈ તે પ્રસંગથી હર્ષોત્સુક થયેલી સ્ત્રીઓના અવલોકનકૌતુકનું જે માર્મિક શબ્દચિત્ર ^૧ખેંચ્યું છે તેવું ચિત્ર અશ્વઘોષના ^૨કાવ્યમાં અને સિદ્ધસેનની ^૩સ્તુતિમાં પણ છે. ફેર એટલો છે કે અશ્વઘોષ અને સિદ્ધસેન બંને શ્રમણધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત એકમાત્ર ત્યાગાશ્રમના અનુગામી હોવાથી એમનું એ ચિત્ર વૈરાગ્ય અને ગૃહત્યાગ સાથે બંધ બેસે તેવું હોઈ તેમાં બુદ્ધ અને મહાવીરના ગૃહત્યાગથી ખિન્ન અને નિરાશ થયેલ સ્ત્રીઓની શોકજનિત ચેષ્ટાઓનું સૂચન છે.

વસંતતિલકા ઇંદવાળી બીજી બત્રીશી વાંચતાં જ ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરનું સ્મરણ થઈ જાય છે. એમાં શબ્દવિન્યાસ, શૈલી, પ્રસાદગુણ અને કલ્પનાનું કેટલુંક ^૪સામ્ય હોવા છતાં એક તફાવત ધ્યાનમાં આવે છે અને તે એ છે કે એ બત્રીશીમાં સિદ્ધસેનના સહજ તત્ત્વજ્ઞાનની ઊર્મિઓ દેખા દે છે.^૫ જ્યારે ભક્તામર

૧. કુમારસંભવ સર્ગ ૭ શ્લો. ૫૬ રઘુવંશ સર્ગ ૭ શ્લો.૫

૨. બુદ્ધચ. સર્ગ ૮, શ્લો. ૨૦.

૩. બ.૫, ૧૦-૧૧ આમાંનો દશમો શ્લોક સોંદરનંદના ૬-૪ ની છાયા છે. જેમકે -

અપૂર્વશોકોપનતક્લમાનિ નેત્રોદકક્લિન્નવિશેષકાણિ।

વિવિક્તશોભાન્યબલાનનાનિ વિલાપદાક્ષિણ્યપરાયણાનિ ॥ ૫, ૧૦.

સા ખેદસંસ્વિન્નલલાટકેન નિઃશ્વાસનિષ્પીતવિશેષકેણ।

ચિન્તાચલાક્ષેણ મુખેન તસ્થૌ ભર્તારમન્યત્ર વિશંકુમાના ॥ સ૦ ૪ શ્લો૦ ૬

૪. સરખાવો બ. ચિત્રં કિમત્ર ૨, ૮, ભક્તામર ૧૫, કલ્યાણમં. ૨૦. બ. ક્ષણેન ૨. ૨૩, કલ્યાણ મં. શ્લોક ૧૧, ૧૫.

શૈલી માટે બ૦ ૨-૧૫, ભક્તામર ૨૮, કલ્યાણ મં. ૭

કલ્પના માટે બ. ૨૭-૨૮-૨૯, ભ. ૧૭-૧૮-૧૯.

૫. બ.૨, ૧૮, ૨૨, ૨૫, ૩૧.

અને કલ્યાણમંદિરમાં ક્યાંયે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉન્મેષ જ નથી. કલ્યાણમંદિર સિદ્ધસેનની કૃતિ હોત તો તેમાં જ તેનું સહજ તત્ત્વજ્ઞાન એકાદવાર તો આવ્યા વિના ન જ રહેત એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે.

ત્રીજી બત્રીશીના આરંભમાં પુરુષોત્તમત્વની જે ભાવના મહાવીરમાં આરોપાઈ છે તે ગીતા (અ.૧૫) માંના પુરુષોત્તમના અને યોગ સૂત્ર (૧, ૨૪) માંના પુરુષવિશેષના વર્ણનને આભારી હોય એવી કલ્પના થાય છે.

વૈતાલીય છંદમાં ચોથી સ્તુતિ વાંચીએ છીએ ત્યારે વિષયભેદ છતાં શબ્દબંધ અને રણકારની સમાનતાને લીધે કાલિદાસના (કુમારસંભવ સર્ગ ૪) રતિવિલાપ અને (રઘુવંશ સર્ગ ૮) અજવિલાપનું તથા અશ્વઘોષવર્ણિત (સૌંદરનંદ સર્ગ ૮) નંદના સ્ત્રીવિદ્યાતનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી.

પાંચમી સ્તુતિ જો કે બત્રીશશ્લોકપ્રમાણ એક નાની કૃતિ છે છતાં તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ, ગૃહત્યાગ, કઠોર સાધના માટે વનવિહાર, થયેલ ભયંકર પરીષહો અને તે ઉપર મેળવેલો વિજય, પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય જ્ઞાન અને તે વડે લોકોમાં કરેલ ધર્મપ્રચાર એ મહાવીરના જીવનને લગતી બાબતોનું તદ્દન ટૂંકાણમાં ક્રમિક વર્ણન હોઈ એને વાંચતાં એમ થઈ આવે છે કે જાણે મહાવીરના જીવનનું ટૂંકમાં ચિત્ત ખેંચતું આ નાનકડું કાવ્ય જ ન હોય !

સ્તુતિપંચકમાં મુખ્ય વસ્તુ સ્તુતિ છે અને સ્તુતિ એટલે અસાધારણ ગુણનું કથન. તેથી એ તો જોવાનું પ્રાપ્ત થાય જ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના સ્તુત્ય મહાવીરની અસાધારણતા કઈ રીતે વર્ણવી છે. આ દૃષ્ટિએ સ્તુતિપંચક જોતાં તેમાં વર્ણવાયેલી અસાધારણતાને મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) સંપ્રદાયસ્વીકૃત શરીરના અતિશયના વર્ણન^૧ દ્વારા, (૨) જીવનમાં બન્યા તરીકે શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી

૧. બ. ૧-૧૪.

અદ્ભુત ઘટનાઓના વર્ણન દ્વારા^૧ (૩) અન્ય સંપ્રદાયો અને તેમના માન્ય આચાર્યોના અધિક્ષેપ કરી સ્વસંપ્રદાય અને તેના પ્રણેતા મહાવીરના ચડિયાતાપણાના વર્ણન દ્વારા^૨ અને (૪) આચાર, વિચાર, ભાષા, દૃષ્ટિ અને તાત્વિક સિદ્ધાંતની બાબતમાં અન્ય પ્રવાદીઓ કરતાં મહાવીરની વિશિષ્ટતાના વર્ણન દ્વારા.^૩

અગિયારમી બત્રીશી પછી ગુણવચનદ્વાત્રિંશિકા એવું નામ મુદ્રિત છે. તેમાં કોઈ રાજાની સ્તુતિ છે. જાણે કે સ્તુતિકાર તે રાજાની સામે રહીને જ તેના તેજ, પરાક્રમ આદિ ગુણોનું કવિસુલભ વિવિધ કલ્પનાઓ અને અલંકારો વડે અનેક જુદા જુદા છંદોમાં વર્ણન કરતા હોય એમ એ સ્તુતિ વાંચતાં લાગે છે.

૨. સમીક્ષાત્મક :- છઠ્ઠી બત્રીશીમાં આપ્તની સમીક્ષા છે, જે સમંતભદ્રની આપ્તમીમાંસા અને વિદ્યાનંદીની આપ્તપરીક્ષા યાદ આપે છે. આ ત્રણેમાં આપ્તનું નિર્ધારણ અને આપ્ત તરીકેની છેલ્લી પસંદગી સમાન હોવા છતાં ત્રણેના માર્ગમાં થોડો થોડો ફેર છે. સમંતભદ્ર સાધારણ લોકમાં આપ્તત્વનાં સાધક મનાતાં બધાં જ બાહ્ય લક્ષણનું નિરાકરણ કરી આપ્તત્વના ખરા સાધક તરીકે એક માત્ર વીતરાગત્વને મુકરર કરે છે અને તેવું વીતરાગપણું બીજા કોઈમાં નથી પણ જૈન તીર્થંકરમાં છે એમ સ્થાપે છે. અને એ સ્થાપવા એના અનેકાંતસ્પર્શી શાસનનું માર્મિક રીતે વર્ણન કરતાં પોતાનું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં ગોઠવે છે. વિદ્યાનંદી જૈન અરિહંતનો આપ્ત તરીકે નિર્ધાર કરવા માટે વસ્તુ તો સમંતભદ્રની જ લે છે.

૧. ચમરેંદ્રનો પ્રસંગ ૨, ૩. સંગમનો પરીષહ ૫, ૧૮.

૨. બ. ૧, ૫, ૭, ૭, ૧૨

૩. દા.ત. ૧, ૧૮-૨૪ આદિ.

૪. જુઓ શ્લોક. ૨૨

૫. જુઓ આપ્તમી. શ્લો. ૧-૭

પણ નૈયાયિકાદિસંમત ઈશ્વર, સાંખ્યમત કપિલ અને બૌદ્ધસંમત સુગતના આપ્તપણાનું તેમનાં મંતવ્યોમાં વિરોધ દર્શાવી ખંડન કરે છે. અને મીમાંસકસંમત વેદના અપૌરુષેયત્વ તથા અસર્વજ્ઞવાદને પણ પ્રમાણવિરુદ્ધ બતાવે છે. એ રીતે તે પોતાની આપ્તપરીક્ષામાં વિરોધી દર્શનોની નામનિર્દેશપૂર્વક સવિસ્તર ખંડનાત્મક સમીક્ષા કરે છે. જ્યારે સિદ્ધસેન પોતાની છઠ્ઠી બત્રીશીમાં એ જ વસ્તુ બીજી રીતે મૂકે છે. તે જુએ છે કે મહાવીરને આપ્ત સ્વીકારવા સામે મુખ્ય આડ જૂનાને વળગી રહેવાની અને જૂનામાં સત્ય જોવાની પરીક્ષાશૂન્ય શ્રદ્ધા એ છે. તેથી એ પહેલાં પુરાતનપણું એટલે શું ? અને પુરાતનતા સાથે સત્યનો સંબંધ શો છે એની કઠોર અને તલસ્પર્શી સમાલોચના કરે^૧ છે. એમ કરતાં તે દુશ્મનો વધી જવાની કે નિંદા થવાની કે બીજી કોઈ પણ જાતની પરવા કર્યા સિવાય પોતાનો તર્કપ્રવાહ વહેવાડાવ્યે જાય છે અને બધી જ વસ્તુ તર્કથી પરીક્ષાપૂર્વક સ્વીકારવી કે છોડવી જોઈએ એ સૂચવી છેવટે તર્કની કસોટીથી પોતે મહાવીરને જ આપ્ત તરીકે સ્વીકારે છે. કાલિદાસે જૂનામાં ગુણ જોવાની અને નવામાં ખામી જોવાની અંધશ્રદ્ધાનો તર્કપૂર્વક નિષેધ કર્યો છે. પણ તે માત્ર કાવ્યને ઉદ્દેશીને અને તદ્દન ટૂંકમાં જ, જ્યારે સિદ્ધસેને પુરાતનતા અને નવીનતાની સમીક્ષા કરી છે તે બહુ વિવિધતાવાળી અને સર્વવિષયમાં લાગુ પડે તેવી છે. તેથી જ અમે પહેલાં કહી આવ્યા છીએ કે પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ ઈ. કાલિદાસનું પદ્ય છઠ્ઠી બત્રીશીમાં ભાષ્યાચમાણ થયેલું ભાસે છે. કાલિદાસના એ જ પદ્યનું છેલ્લું પાદ એ જ ભાવમાં થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે પહેલી બત્રીશીમાં દેખાય^૨ છે.

૧. દા.ત. છઠ્ઠી બત્રીશી શ્લો. ૧, ૫, ૮, ૧૭

૨. પરપ્રણેયાલ્પમતિર્ભવાસનૈઃ બ. ૧-૮. મૂલઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ માલવિકાગ્નિમિત્ર અં.૧. પ્રસ્તાવના.

આઠમી બત્રીશીમાં માત્ર પરપરાજય અને સ્વવિજયની ઈચ્છાથી થતી જલ્પકથાની સમીક્ષા છે. જલ્પકથા કરનાર સહોદરવાદીઓમાં પણ કેવી શત્રુતા જામે છે, જલ્પકથા કરનારાઓમાં સત્ય અને આવેશનો તથા ત્યાગ અને કુટિલતાનો કેવો વિરોધ છે, એ કથા કરનાર વાદી વાદનો ચુકાદો આપનાર સભાપતિનું કેવું રમકડું બની શાસ્ત્રોને કેવી રીતે ઉપહાસાસ્પદ બનાવે છે, કલ્યાણ અને વાદના માર્ગો કેવી રીતે એક નથી, લાઠ ઉડાડતી કરોડો કલહકથા કરતાં એક શાંતિકથા કેવી રીતે ચડે છે. વાદીને કેવી રીતે ઉજાગરો કરવો પડે છે, અને તે હારજીત બંનેમાં કેવી રીતે મર્યાદા ખોઈ બેસે છે, કથાકલહને ધૂર્ત વિદ્વાનોએ મીમાંસા જેવા સુંદર નામમાં કેવી રીતે ફેરવી નાંખ્યો છે વગેરે અનેક જાતના જલ્પકથાના દોષોનું એની સમીક્ષામાં માર્મિક અને મનોરંજક^૧ ઉદ્દેશાટન છે.

૩. દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક :- સાતમી^૨ બત્રીશીને અંતે

૧. બ. ૮ - ૧, ૨, ૪, ૭, ૯, ૧૨, ૧૭, ૨૪.
૨. સાતમી બત્રીશીના પહેલા પદ્યમાં ધર્માર્થકીર્ત્યધિકૃતાનિ એવું પદ છે. એ જ રીતે અગિયારમી રાજપ્રશંસાબત્રીશીમાં મહીપાલોડસીતિ એવું ૨૨ મું પદ્ય છે. પ્રો. યાકોબીની કલ્પના ધર્મકીર્તિ પછી જ સિદ્ધસેન થયા વિષેની જેણે જાણી હોય તેને ઉપરનાં પદ્યો જોઈ એવી કલ્પના થઈ આવવાનો સંભવ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના વિપક્ષી ધર્મકીર્તિનું સૂચન તો ઉક્ત પદ્યોથી કર્યું ન હોય ? કાલિદાસના સમયનો વિચાર કરનાર કેટલાક વિદ્વાનો એના કાવ્યમાંથી સ્કંદ-કુમાર, દિગ્નાગ આદિ શબ્દો લઈ તેને આધારે સમય વિષે અનેક કલ્પનાઓ કરે છે. કોઈ ગ્રંથકારના સમય વિષેનું અનુમાન કાઢવામાં આવી ખાસ શબ્દવિષયક પદ્ધતિ ઘણીવાર અનુપયોગી જ એમ તો ન જ કહી શકાય.

પરંતુ અહીં એટલું જ જણાવવાનું છે કે બીજાં બલવત્તર પ્રમાણોને આધારે સમયનો નિર્ધાર થયો હોય તો જ આવી શબ્દપ્રયોગની દલીલને એના પોષક તરીકે મૂકી શકાય. આવી દલીલથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે

વાદોપનિષદ્ એવું નામ છે જે બરાબર સાર્થક છે. કારણ કે એમાં વાદકળાના રહસ્યનું જ ટૂંકમાં પણ માર્મિક વર્ણન છે. સોક્રેટિસના જમાનામાં અને તે પહેલાં પણ પ્રાચીન ગ્રીકલોકોમાં વાદકળા વિકસેલી હતી. એ કળાના શિક્ષકો સોફીસ્ટો (Sophists) કહેવાતા અને તેઓ જુવાનોને જાહેરમાં બોલવાની અને ચર્ચા કરવાની કળા શીખવતા. એ શિક્ષણમાં પોતાના પક્ષની સાબિતી અને સામા પક્ષનું ખંડન એ જ આવતાં. એ જ રીતે આર્યાવર્તમાં બ્રાહ્મણકાળના ચણવાટકોમાં મીમાંસા થતી અને ઉપનિષદ્કાળની બ્રહ્મપરિષદોમાં પણ મીમાંસા થતી. એ મીમાંસાથી ચર્ચા-કથાનું સ્વરૂપ ઘડાયું અને તેના વાદ, જલ્પ અને વિતંડા જેવા પ્રકારો અને તેના નિયમો ઘડાયા. એનો વિકાસ એટલે સુધી થયો કે એ વિષયનાં ખાસ શાસ્ત્રો અને ખાસ પ્રકરણો^૧ રચાયાં, જે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણોની સંપ્રદાયપ્રચાર તેમ જ વિજયની ભાવનાનો પુરાવો છે. પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં એવા જ સાહિત્ય અને એવી ભાવનાની પ્રેરણા છે. તેમાં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જો શોભાશાળી ફરમાનો મેળવવાં હોય તો સભાઓમાં વાદવિવાદ કરીને જ મેળવવાં યોગ્ય છે. વાદીએ સભામાં જઈ પહેલાં શું તપાસવું, પછી શું કરવું, કેવી રીતે બોલવું, કયા ગુણો ધારણ કરવા, અને કઈ બાબત જતી કરવી, વગેરે વાદકથાનાં અનેક રહસ્યો એ બત્રીશીમાં કાવ્યત્વ સાથે જોવા મળે છે.

નવમી વેદવાદ નામની બત્રીશીમાં ઉપનિષદ્નું બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાચીન

સમયનો નિર્ધાર કરી શકાય નહિ. અમે બીજાં સબળ પ્રમાણોથી એ તો બતાવ્યું જ છે કે સિદ્ધસેન ધર્મકીર્તિની પહેલાં થયેલ હોવા જોઈએ તેથી ઉક્ત પદો સમય વિષેની કલ્પનામાં સહાયક થઈ શકે તેમ નથી.

૧. ન્યાયદર્શન અ.૨, ૧, ૧-૩.

નાગાર્જુનની વિગ્રહવ્યાવર્તની, યોગ્યાર્યભૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્યવાયા (આ બાબત માટે વાંચો 'Buddhist Logic before Dinnaga' જ. રો. અ. સો. જુલાઈ ૧૯૨૯ પૃ. ૪૫૭)

પદ્યબદ્ધ ઉપનિષદોની ટબે અને એમના જ શબ્દોમાં મોટે ભાગે વર્ણવાયેલું છે. એમાં ખાસ કરી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો આધાર છે. અને ક્યાંક ક્યાંક બ્રહ્મવર્ણનવાળી પ્રસિદ્ધ ઋગ્વેદની ઋચાઓ પણ સાંકળવામાં આવી છે. એ આખું વર્ણન એટલું બધું અને એવું વિરોધગર્ભિત છે કે તે કોઈ વિપક્ષી દ્વારા ખંડનદષ્ટિથી લખાયું હોય તો તેવો પણ સંભવ લાગે છે અને જો તે કોઈ શ્રદ્ધાળુ વેદાન્તી દ્વારા લખાયું હોય તો તે તેના ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવે એમ છે.

બારમીમાં ન્યાયદર્શનનું, તેરમીમાં સાંખ્યદર્શનનું, ચૌદમીમાં વૈશેષિકદર્શનનું અને પંદરમીમાં બૌદ્ધદર્શનની શૂન્યવાદાદિ શાખાઓનું વર્ણન છે. અતિ અશુદ્ધિને લીધે એમાંનું વક્તવ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી. છતાં ય એટલું તો લાગે જ છે કે એ બત્રીશીઓ તે તે દર્શનનું પ્રતિપાદકસરણીથી વર્ણન માત્ર કરે છે. ન્યાયબત્રીશી અને વૈશેષિકબત્રીશી અનુક્રમે ગૌતમ અને કણાદના સૂત્રોના અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે. સાંખ્યબત્રીશી જોતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે એની પાછળ ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાથી જુદા બીજા કોઈ સાંખ્ય ગ્રંથનો અભ્યાસ છે, કારણ કે ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકામાં પ્રમાણોની^{૧-૨} જે સંખ્યા અને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું જે લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ઉક્ત બત્રીશીમાં નથી. બૌદ્ધદર્શનનું વર્ણન જોતાં એમ લાગે છે કે એની પાછળ નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા જેવા શૂન્યવાદી ગ્રંથો ઉપરાંત બીજા વિજ્ઞાનવાદી ગ્રંથોનો પણ માર્મિક અભ્યાસ છે.

દશમી બત્રીશીમાં જિનોપદેશનું વર્ણન છે. એમાં સંસારના કારણભૂત આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન તથા મોક્ષના કારણભૂત ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ વર્ણવાયેલું છે. પરંતુ એ વર્ણનમાં શ્વેતાશ્વતર^૩ અને ગીતામાં^૪ પ્રસિદ્ધ એવી સર્વયોગિસાધારણ યોગની સ્થાન,

૧-૨. સરખાવો ઈશ્વરકૃ. કા. ૩ અને બ.૧૩,૫.

૩. બ. ૧૦, ૨૩-૨૪.

૪. યોગદર્શન ૧, ૧૫-૧૬ યશોવિજયજીની વૃત્તિ સાથે બ. ૧, ૨૧.

આસન, જપ, પ્રાણાયામ વગેરે પ્રક્રિયાનું દિગ્દર્શન છે અને યોગસૂત્રપ્રસિદ્ધ અપર અને પર વૈરાગ્યનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ છે. એ વર્ણન છે તો ટૂંકું પણ તેમાં ઊંડાણ ઘણું ભાસે છે.

સોળમી બ્રહ્મીશી તેના છપાયેલા નામ પ્રમાણે નિયતિવાદને લગતી છે, પણ ખરી રીતે એમાં શું વસ્તુ છે એ અશુદ્ધિને લીધે બરાબર સમજાતું નથી. વળી એમાં નિયતિ શબ્દ પણ દેખાતો નથી. જ્યારે ત્રીજી બ્રહ્મીશીમાં નિયતિ શબ્દ વપરાયેલો છે. છતાં બે વાત તો નક્કી જ ભાસે છે કે એમાં કોઈ દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા છે અને તે બહુ ગૂઠ તથા તાર્કિક વિશ્લેષણવાળી છે.

સત્તરમીથી વીસમી સુધીની ચાર બ્રહ્મીશીઓ અતિ અશુદ્ધ હોઈ પૂરેપૂરી અને ચથાર્થ રીતે સમજવી તદ્દન મુશ્કેલ છે. છતાં એ ચારે જૈનદર્શનને લગતી છે એ બાબત કશી શંકા રહેતી નથી. સત્તરમી અને અઠારમી પછી કાંઈ નામ છપાયેલ નથી જ્યારે ઓગણશમી પછી દૃષ્ટિપ્રબોધ અને વીસમી પછી નિશ્ચયદ્વાત્રિંશિકા નામ છપાયેલું છે. વારંવાર અને બહુ પરિશ્રમપૂર્વક જોવાથી એ બ્રહ્મીશીઓ વિષે જે કાંઈ ખ્યાલ આવ્યો છે તેનું ટૂંક તારણ આ પ્રમાણે છે - સત્તરમી બ્રહ્મીશીમાં આત્મવ અને સંવર એ જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે છે. જાણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી આત્મવ અને સંવર તત્ત્વનું નિરૂપણ કરાતું હોય એમ લાગે છે. સંસારના કારણનું અને મોક્ષના ઉપાયનું નિરૂપણ એ જ એ બ્રહ્મીશીનો વિષય લાગે છે.

આર્યો-શ્રેષ્ઠમતિ પુરુષો દોષોને છાંડે છે, જ્યારે પૃથગ્જનો-સાધારણ માણસો ઘર આદિ (સગાં પરિવાર) ને છાંડી નીકળી જાય છે. પરંતુ પરોપકારમગ્ન પુરુષો તો એ બંનેનું અનુસરણ કરે છે. (૧૬) આ ઉક્તિમાં કર્તાએ વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને પ્રકારની પ્રવ્રજ્યાનો સમન્વય કરેલો લાગે છે.

કર્મનું સમાન કે અસમાન ફળ જે નિમિત્તના સંબંધને આભારી છે તે નિમિત્તનું જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ. કારણ કે વસ્તુ જાણનાર પછીથી સંતાપ પામતો નથી. જીવ મનથી જ વિષયોને ભોગવે છે અને મનથી જ ત્યજે છે. એમ હોવાથી કર્મનું નિમિત્ત શરીરમાં છે કે બહાર છે, બહુ છે કે થોડું છે એ શી રીતે જાણી શકાય ? (૧૭-૧૮) આમ કહી ગ્રંથકર્તા મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ એ સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા હોય એમ લાગે છે.

મમત્વથી અહંકાર નહિ પણ અહંકારથી તો મમતા માનવામાં આવે છે. કારણ કે સંકલ્પ-અહંકાર વિના મમતા સંભવતી જ નથી, તેથી અહંકારમાં જ અશિવ-દુઃખનું મૂળ છે. (૧૯) આમ કહી સિદ્ધસેન અહંકારને જ બધા દોષોનું મૂળ સૂચવે છે. અને તેના નિવારણના ઉપાય તરીકેની નાહમસ્મીતિ હું નથી જ એવી બૌદ્ધભાવનાને લઈ તેને જૈનદૃષ્ટિએ અપનાવતાં કહે છે કે એ ભાવનાને અભાવ અને ભાવરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. આમ કહી કર્તા સુખદુઃખનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. તે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની સમ્મિલિતભાવે સાર્થકતા બતાવતાં કહે છે કે જેમ રોગનું માત્ર જ્ઞાન એ રોગની શાંતિ કરી નથી શકતું તેમ આચરણશૂન્ય જ્ઞાન વિષે પણ સમજવું xxx (૨૭)

અઠારમી બ્રહ્મીશીમાં અનુશાસન-તાલીમ કરતી વખતે કેટકેટલી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ એ જણાવવા સિદ્ધસેને દેશ, કાળ, પરંપરા, આચાર, ઉંમર અને પ્રકૃતિ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.(૧)

એમણે શાસન કરનારમાં કેટલા ગુણો હોવા જોઈએ એ જણાવતાં કહ્યું છે કે જેનામાં અંદર અને બહારની શુદ્ધિ હોય, સૌમ્યતા હોય, જેમાં તેજ અને કરુણા બંને હોય, જે પોતાના અને પારકા પ્રયોજનને જાણવા ઉપરાંત વાક્યપટુ હોય તેમજ જેણે આત્મા ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હોય તે જ શાસક થઈ શકે. (૨)

એમણે શૈક્ષ-ઉમેદવારના પ્રકારો બતાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ આપોઆપ ઉત્પન્ન થયેલ સંદેહવાળો હોય છે તો કોઈ બીજાના પ્રયત્નથી સંદેહવાળો હોય છે. કોઈમાં ગ્રંથ-શબ્દ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે, તો કોઈમાં અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. ત્યારે બીજા કોઈમાં ગ્રંથ અને અર્થ બંને ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. xxx (૫)

આચારનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે શિષ્યોના આચાર તેમના પ્રયોજન પ્રમાણે અનેક પ્રકારના છે. xxx (૬) ત્યારબાદ આવતા ગીતાર્થ અને આસેવનપરિહાર એ શબ્દો (૧૪-૧૫) ખાસ જૈન પરંપરાના જ સાધક છે.

૧૯ મી બ્રીજીમાં જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો મોક્ષમાર્ગ તરીકે પ્રથમ નિર્દેશ છે. (૧) પછી ઝીણી જ્ઞાનમીમાંસા છે. દ્રવ્યમીમાંસા પણ એમાં પ્રસંગે આવી છે, જેમાં જૈનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છ દ્રવ્યોમાંથી છેવટે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોના અસ્તિત્વ ઉપર ભાર મુકાયો હોય એવું આપાતતઃ ભાન થાય છે. (૨૪-૨૬) એમાં દ્રવ્યપર્યાય, વ્યંજનપર્યાય, સકલાદેશ, વિકલાદેશ (૩૧) એ પારિભાષિક જૈન શબ્દો છે જ.

વીસમી બ્રીજીમાં મહાવીરનું શાસન કેવું છે એ જણાવતાં સિદ્ધસેન કહે છે કે “જેમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય તેમ જ ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્યૌવ્યનું નિરૂપણ હોય તે બધું વર્ધમાનનું જ શાસન છે.” (૧)

એમાં એમણે વિવાદ કરતા વાદીઓને અનુલક્ષી કહ્યું છે કે “બધા વાદીઓના વક્તવ્યવિષયમાં પ્રમાણો પ્રવર્તે તો છે જ. છતાં એ બાપડા નામ અને આશયભેદથી વિવાદ કર્યા કરે છે.” (૪)

એમણે દોષોની શાંતિના ઉપાયો જણાવતાં કહ્યું છે કે “જે જ્ઞાન અથવા આચારથી દોષો ટળે તે તેઓની શાંતિના ઉપાયો છે.

xxxx (૬)

બંધાવાના અને છૂટવાના પ્રકારો જણાવતાં તેઓ કહે છે કે સંસારનાં અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનાં નિમિત્તો સરખાં જ છે. ઓછાં કે વતાં નથી.

(૭) એમાં સન્મતિ ત્રીજું કાંડ ગા.૪૮-૪૯ ના જેવો જ બૌદ્ધ, સાંખ્ય અને કણાદ મતનો નિર્દેશ છે. (૧૨) એમાં સકલાદેશ અને વિકલાદેશ શબ્દો પણ આવે છે જ.

બાવીશમી દ્વાત્રિંશિકામાં પ્રમાણની ચર્ચા શરૂ કરી છેવટે તેમાં પરાર્થાનુમાનની જ ચર્ચા લંબાવેલી છે. તેમાં જૈનદૃષ્ટિએ પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ, દષ્ટાંત, હેત્વાભાસ વગેરેનાં લક્ષણો છે અને છેવટે તેમાં નચવાદ અને અનેકાંતવાદ વચ્ચેનું અંતર બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રંથ જૈનન્યાયનો અભ્યાસ કરવા માટે રચાયો હોય એમ લાગે છે. એ ગ્રંથ ગુજરાતી વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે જુદો પણ પ્રકાશિત^૧ થયેલો છે.

એકંદર લભ્ય બ્રીજીઓમાં અનેક સ્થળે એવા વિચારો છે કે જે સન્મતિતર્ક સાથે બરાબર^૨ મળે છે.

– સુખલાલ અને બેચરદાસ

(સન્મતિ તર્ક પ્રસ્તાવનામાંથી સાબાર)

(પ્રસ્તુત લેખની તમામ વિગત સંપાદકને માન્ય છે તેવું નથી. પરમોપકારી પૂર્વાચાર્યોની ગરિમા તથા આમાન્યાનો અને સુવિહિત પરંપરાનો આદર કરવા સાથે સુજ્ઞ વાચકોએ સ્વયં પર્યાલોચન કરી અર્થ-નિર્ણય કરી શકાય.)

૧. જૈન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક પહેલો.

૨.	બ્રીજી	સન્મતિ
દા.ત.	૧, ૨૦	૩, ૫૦
	૩, ૮	૩, ૫૩
	૬, ૨૮	૩, ૬૫
	૧, ૨૮ અને ૧, ૨૭	૩, ૬૮